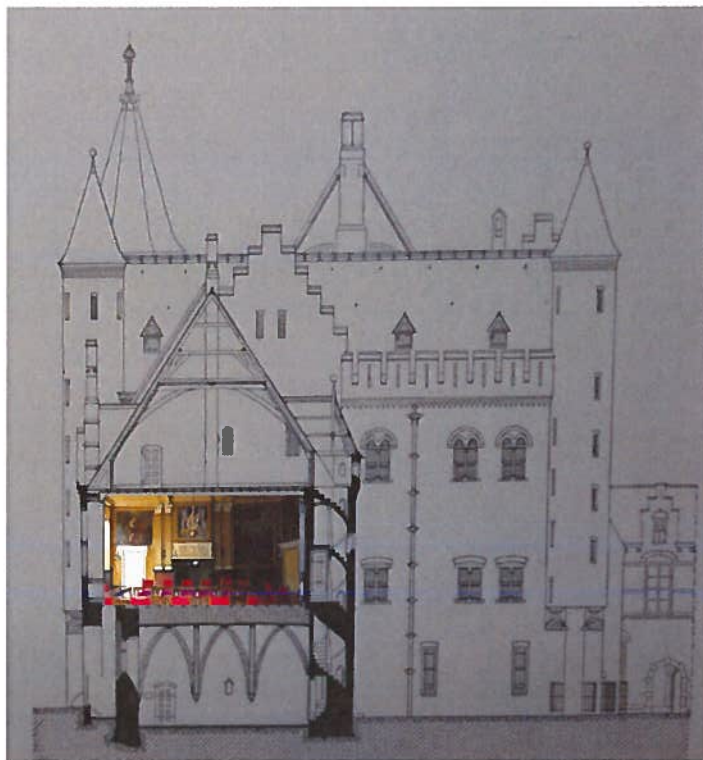

De Lairessezaal

's-Gravenhage

historisch onderzoek

De Lairessezaal

Binnenhof 8-14
's-Gravenhage

historisch onderzoek

Bureau voor
Bouwhistorisch Onderzoek

's-Gravenhage

in opdracht van
Rijksgebouwendienst
Directie Beheer
's-Gravenhage

januari 2011

1 Inleiding

De laatste grondige restauratie van de Lairessezaal vond plaats in de jaren zeventig van de vorige eeuw.* Ruim dertig jaar later is de zaal opnieuw toe aan een grondige renovatie vanwege de kwaliteit van het schilderwerk en de conditie van de schilderijen. Deze beoogde renovatie van het interieur en de restauratie van de schilderijen van De Lairesse heeft tot doel de zaal haar oorspronkelijke 17de-eeuwse uitstraling terug te geven. Voor een dergelijke restauratie is het van belang gegevens te verzamelen op het gebied van de totstandkoming en de onderhouds- en restauratiegeschiedenis van deze zaal. Hiertoe is in eerste instantie een uitgebreid historisch onderzoek nodig, bestaande uit literatuur- en archiefonderzoek, en in aanvulling hierop een diepgaand kleuronderzoek, zodat een gefundeerde besluitvorming over de gewenste uitmontering kan plaatsvinden. De restauratie van de schilderijen is eveneens van groot belang, zodat een nieuwe eenheid kan ontstaan tussen het herstelde interieur en de opgehelderde schilderijen.

Hier wordt het eerste deel van het onderzoek gepresenteerd, waarin de ontstaans-, onderhouds- en restauratiegeschiedenis van de Lairessezaal is onderzocht.

* Er is gekozen voor de aanduiding de Lairessezaal met weglating van 'De' om hinderlijke herhaling van 'de De' te voorkomen.

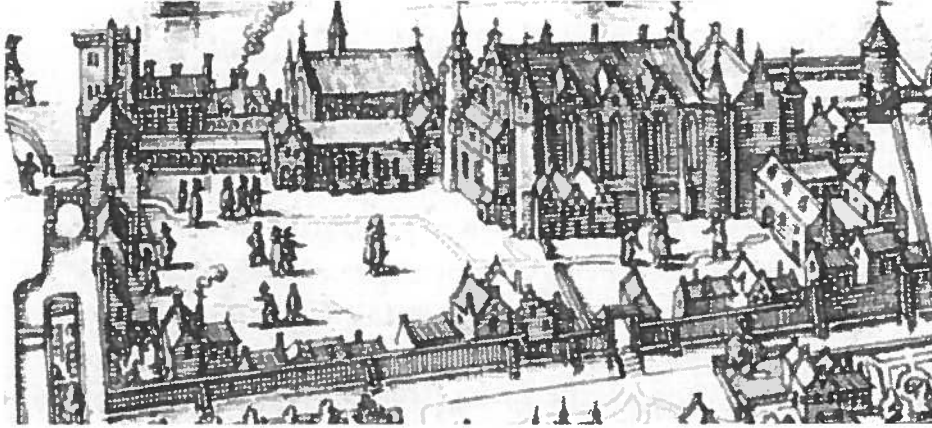
2 Ontstaansgeschiedenis

2.1 De historische context van de Lairessezaal

De Lairessezaal heeft tot de grote restauratie van het Binnenhof rond 1900 gediend als Raadkamer van het Hof van Holland en zijn rechtsopvolgers. De oorsprong van het Hof ligt in het midden van de 15de eeuw. Vanaf die tijd worden er verschillende termen naast elkaar gebruikt, namelijk Raad, Raadkamer en Hof van Holland (Zeeland en West-Friesland). Het Hof had in principe naast de rechterlijke taken ook bestuurlijke bevoegdheden, die evenwel in de loop der tijd regelmatig werden aangescherpt en ingeperkt. Bij de Bataafse omwenteling in 1795 bleef het Hof van Holland voortbestaan, vanaf 1798 onder de naam van Hof van Justitie van Holland en Zeeland. In 1801 werd een nieuw Nationaal Gerechtshof opgericht, dat als hof van beroep voor alle provincies diende. Daarnaast werd het de departementen toegestaan een eigen provinciaal hof op te richten. Dit leidde ertoe dat in 1803 de provincie Zeeland een dergelijk hof oprichtte, waardoor het rechtsgebied van het Hof van Justitie van Holland werd beperkt tot Holland en West-Friesland. In 1811 volgde een nieuwe wijziging met de installatie van het Keizerlijk Gerechtshof, waardoor alle zeven departementale hoven weer werden opgeheven. Twee jaar later werd dit Gerechtshof ontbonden en omgezet in het Hooggerechtshof der Verenigde Nederlanden welke tot de invoering van de nieuwe Nederlandse wetgeving en rechterlijke organisatie in 1838 in functie bleef. In dat jaar vond een deling van de rechterlijke macht plaats in de Hoge Raad der Nederlanden en provinciale gerechtshoven. Het Haagse Hof kreeg de naam Provinciaal Gerechtshof van (Zuid-) Holland. Behalve een relatief korte periode in de Franse tijd (1806-1813) waarbij het Hof werd uitgeplaatst in het Oude Hof aan het Noordeinde, was het Hof steeds gehuisvest in de Grafelijke Zalen. In de Rolzaal werden de strafzaken gehouden, terwijl de Lairessezaal voor de civiele zaken werd gebruikt.

De Raad bestond ten tijde van de vernieuwing van de Raadzaal in 1688 uit een college van elf raadsheren: acht voor Holland en drie voor Zeeland. De stadhouder vervulde de functie van voorzitter en

bij diens afwezigheid werd hij vervangen door de president. Andere belangrijke functionarissen aan het Hof waren de griffier, de procureur-generaal en de advocaat fiscaal.

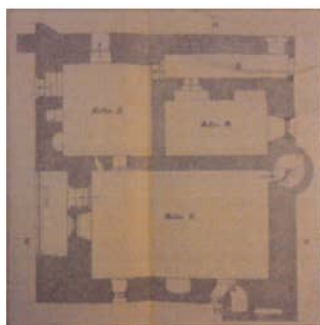

Het complex Grafelijke Zalen is centraal op het Binnenhof gelegen en samengesteld uit twee bouwlichamen, die uit de 13de eeuw dateren. Het oudste gedeelte betreft het oorspronkelijk woonkwartier van de graven van Holland en omvat de belangrijkste ruimten van het latere Gerechtshof, te weten de Rolzaal en de Lairessezaal. Dwars hierop werd enige tijd later de Grote Zaal gebouwd (later ook Loterijzaal en tegenwoordig Ridderzaal genoemd). Gedurende de volgende eeuwen ontwikkelde dit complex zich gaandeweg: binnenplaatsen en lichthoven werden volgebouwd en aan beide lange zijden van de Grote Zaal werden huizen gebouwd. Voor de huisvesting van de zich uitbreidende overheidscolleges was steeds meer ruimte nodig. Ruimten werden opgedeeld in kleinere vertrekken en vervolgens weer vergroot. Het muurwerk kreeg hierbij veel te verduren. De oorspronkelijk dikke middeleeuwse muren werden uitgehold en doorgebroken ten behoeve van doorgangen en vensters. Tegen het eind van de 19de eeuw waren de twee middeleeuwse bouwdeelen geheel ingebouwd geraakt. Het ongeleide bouwproces had in combinatie met achterstallig onderhoud uiteindelijk zijn tol geëist en een tamelijk bouwvallig geheel gecreëerd. Een restauratie scheen onvermijdelijk om het complex te kunnen behouden. De rigoureuze restauratie-renovatie die tussen 1895 en 1905 plaatsvond, heeft het huidige beeld van het Binnenhof bepaald. Veel van de architectuur is gebaseerd op interpretaties van de toen geldende restauratieopvattingen, waardoor een middeleeuws complex is ontstaan met een

onmiskerbare 19de-eeuwse uitstraling. De Lairessezaal heeft haar 17de-eeuwse inrichting echter behouden en is daardoor qua uitmontering een van de weinige authentieke vertrekken.

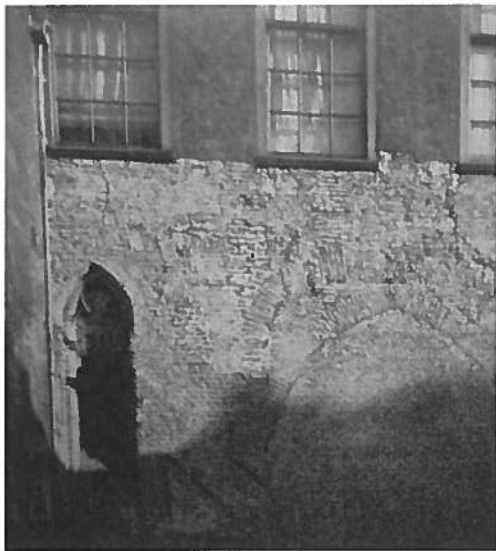
2.2 De Raadkamer voor de verbouwing van 1688

In de literatuur over het Binnenhof wordt op verschillende momenten gesproken over 'nieuwe raadkamers'.¹ Deze benamingen hebben echter niet expliciet te maken met de raadkamers van het Hof van Holland, maar worden ook gebruikt voor vertrekken van andere colleges. In 1511 wordt er voor het Hof in de Rolzaal een nieuwe raadkamer gemaakt, die met een tussenwand is afgescheiden van de zogenaamde 'cleijne raetkamer'. Vanaf 1557 worden de taken van het Hof over twee kamers verdeeld en ontstaat de behoefte aan meer ruimte. Mogelijk dateert uit die tijd het gebruik van de ruimte van de latere Lairessezaal als extra raadkamer. In 1562 zou in dit vertrek een verbouwing hebben plaatsgevonden. Volgens Calkoen bleef dit vertrek in gebruik tot 18 december 1660, de dag waarop deze ruimte de eigenlijke raadkamer werd. Al deze opmerkingen geven echter geen duidelijk beeld over het gebruik van de Grafelijk Zalen door het Hof van Holland.

De eerste bruikbare vermelding dateert uit 1676, wanneer in de rekeningen wordt vermeld dat een schrijnwerker 'twee zwarte posten' heeft geleverd voor 'de nieuwe raetkamer van 't Hof Provinciaal'.² Wanneer de daadwerkelijke vernieuwing heeft plaatsgevonden blijft onduidelijk, omdat de rekeningen van de voorgaande jaren ontbreken. De vraag is wat nu eigenlijk de betekenis van 'nieuw' in dit verband is. Het kan zijn dat de raadkamer een nieuwe, andere vergaderruimte is toegewezen, maar dat lijkt in verband met de bovengenoemde vermelding van 1660 niet opportuun. Mogelijk heeft een herschikking van de ruimten in dit bouwdeel plaatsgevonden, waarbij de raadkamer zijn huidige maten heeft gekregen. De plattegrond van de kelder verdieping geeft bovendien niet de indruk dat de ruimte hierboven altijd van dezelfde omvang en ongedeeld is geweest. Het is dus denkbaar dat de vergroting van de zaal in 1676 plaatsvond. Met de in de rekening genoemde posten worden schoorsteenonderdelen bedoeld, die duiden op de aanleg van een nieuwe schouwpartij.

De commissie van advies voor de restauratie rond 1900, veronderstelt dat in 1688 behalve de verrijking van het interieur, ook een dergelijke verbouwing heeft plaatsgevonden om de benodigde ruimte voor de zaal te verkrijgen. Tegen de zuidoosthoek werd een zware pijler geplaatst die door middel van een spits- en korbboog werd verbonden aan de uitspringende hoek van de kelder aan de westzijde.

De ontstane opening werd massief dichtgebouwd en het geheel is tevens van een nieuwe kap voorzien. Tegen deze veronderstelling spreekt het niet aanwezig zijn van bouwvermeldingen in de rekeningen, zodat hierdoor het jaar 1676 als laatst mogelijke datering meer geschikt lijkt. Ook Ising veronderstelde in 1879 dat de eigenlijke verbouwing van de Raadkamer in 1676 plaatsvond, gevolgd door de interieurafwerking in 1688.

Over de uitmonstering van het interieur van de zaal in de tijd voor 1688 is vrijwel niets bekend. De Riemer geeft in zijn beschrijving van de zaal alleen aan dat er gebrandschilderd glas in de vensters aanwezig was, dat na de verfraaiing van 1688 niet is teruggeplaatst.³

Tijdens de restauratie van 1900 is een vroegere muurafwerking gevonden bestaande uit wit gemarmerd pleisterwerk.

2.3 1688-1689: Vernieuwing van de Raadkamer van den Hove

In het Resolutieboek van den Hove van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslandt wordt op 12 januari 1688 voor het eerst melding gemaakt van de vernieuwing van de Raadkamer. Het College krijgt op dat moment namelijk 4000 gulden ter beschikking uit de Cassa van de Sociëteit, dat na overleg wordt besteed aan een dergelijke renovatie.⁴ Twee heren uit het College worden aangewezen om hiervoor door de controlleur Van Swieten een concept te laten opstellen. In juli

van het daarop volgende jaar 1689 wordt ter vergadering nogmaals besproken wat met het van de Sociëteit verkregen bedrag zal worden gedaan.⁵ Andermaal wordt besloten om met dit geld de meubilering van de Raadkamer te bekostigen, waarvoor dezelfde twee heren dit keer bij de controlleur 'Romans' (Jacob Roman) te rade gaan. Een en ander dient snel te worden aangepakt, getuige de opmerking 't selve dese grote vacantie te laten doen'. Een notitie uit oktober 1689 geeft aan dat de meubilering inderdaad heeft plaatsgevonden en dat nu moet worden overlegd waar de stoel van de Stadhouder zal worden geplaatst.⁶

In de rekeningen van de Grafelijkheids Rekenkamer is niets van deze prestigieuze ingreep terug te vinden. Blijkbaar werd de renovatie geheel bekostigd door het Hof zelf en werd er geen beroep op de algemene middelen gedaan. Mogelijk wijst dit op het feit dat er slechts sprake was van een vernieuwing en verrijking van het interieur en dat de eigenlijke verbouwing al in een eerdere fase had plaatsgevonden, mogelijk in de jaren zeventig, zoals hierboven reeds vermeld.

De vroegste beschrijving van het vernieuwde interieur van de Raadkamer is te vinden in het boek dat De Riemer in 1730 schreef over 's-Gravenhage.⁷ Voordat hij een nauwkeurige beschrijving van de schilderijen en hun betekenis geeft, maakt hij een ronde door de Raadkamer, die hij een 'fraai, net en welgeschikt vierkant vertrek' noemt. De raadsleden hebben zitting aan een langwerpige tafel die aan de noordzijde van het vertrek is opgesteld, achter een balie. Dit afgesloten hekwerk bevindt zich tussen de twee pilasters ten noorden van de schoorsteen. In het midden van de tafel staat de stadhoudersstoel opgesteld, die groter en mooier uitgevoerd is dan de overige stoelen. De griffier heeft zijn lessenaar buiten het parket aan de oostzijde van de zaal. Daarna volgt een opmerkelijke vermelding van de bibliotheekkamer die zich aan 'de rechterhand van de griffier' bevindt, en gelegen is aan de oostzijde. Dit in 1707 uitgebouwde vertrek rust op zware gemetselde pilaren en is met glazen deuren van de raadkamer gescheiden, zodat 'zulks uit dezelve bezigtigt konnende werden'.

De Riemer vervolgt de beschrijving met de entree tot de zaal die vanuit de Rolzaal bereikbaar is en zich aan de westzijde bevindt. In de noordmuur zijn nog twee deuren aanwezig, waarvan de linker volgens De Riemer een kast is, terwijl de rechterdeur toegang ver-

leent tot 'een geheimen gang en van daar na de Leenkamer gaat'. Door deze deur kwamen de raadslieden in het parket, terwijl de deur in de westmuur toegang gaf tot het 'openbare' gedeelte van de zaal. De Leenkamer bevond zich in de aanbouw aan de noordzijde van het Lairessegebouw.

Vermoedelijk is De Riemer de eerste die de naam van de schilder van de 'zeven uitmuntende taferelen' noemt: 'de alom beroemde konst-schilder Gerard Lairesse den ouden'. Hoewel een van de schilderijen is voorzien van zijn signatuur, komt de naam van Lairesse in vroeger archiefmateriaal niet voor.

De schilder Nicolaas Verkolje vervaardigt een serie gravures naar de schilderijen van De Lairesse, die in 1737 wordt uitgegeven.⁸ De gravures worden voorafgegaan door een beschrijving van de schilderijen, waarin hij bescheiden opmerkt dat hij hoopt 'dat er Liefhebbers zullen komen, die uyt meer kunde van de Scientia Emblematica, deeze excellente Schilderijen in alle haar bijzonderheeden, nader en partinenter zullen uytleggen'. Uit ongeveer dezelfde tijd dateert de 'Uijlegginge van de schilderijen in de Raadkamer van den Hove van Holland gevonden werdende', door raadsheer mr. Adriaan Pieter de Hinojosa gegeven.⁹ Hoewel deze beschrijving veel overeenkomsten vertoont met de beschrijving van De Riemer, is het een uniek document waaruit de belangstelling voor de zaal vanuit 'eigen kring' blijkt.

In de *Guide ou nouvelle description de la Haye et ses environs* uit 1785 wordt de Raadkamer omschreven als een ruim en zeer net vertrek, waarin vier 'cabinets' zijn, een in elke hoek. Vermoedelijk gaat het hier om kasten, maar bij de vermelding van de bibliotheek blijkt dat het 'cabinet' de hofbibliotheek bevat: 'à la droite une porte vitree qui donne dans un des Cabinets ou est la Bibliotheque de la Cour'.¹⁰

Van de bouw van deze bibliotheek is in de rekeningen niets te vinden. In de resoluties van 1707 is evenwel aantekening gemaakt van het betalen van rekeningen door de griffier aan timmer- en ambachtslieden die bij de aanbouw van de 'bibliotheecqkamer' werkzaam waren.¹¹ Ook is er in een ordonnantie uit 1707 sprake van 't schoonmaecken van de raetkamer en trappen daer de nieuwe kamer is gemaect geweest'.¹²

Van deze aanbouw is geen enkel document bewaard gebleven. Het lijkt erop dat dit bouwwerk geen lang leven was beschoren. Op de plattegrond van het Binnenhof van omstreeks 1850 is het namelijk

niet ingetekend. Evenmin zijn er tekeningen bekend, waarop de kamer zichtbaar is. De tekeningen die het Binnenhof tot onderwerp hebben, zijn doorgaans vanaf het westen gemaakt, zodat de Ridderzaal goed in beeld komt. De oostzijde van de Grafelijke Zalen was waarschijnlijk weinig interessant.

De uitbouw zal vermoedelijk de vorm van een hangkamer hebben gehad, die op wel meer plaatsen op het Binnenhof voorkwam. Vanwege het gewicht van de boeken was het noodzakelijk om ondersteuning in de vorm van gemetselde pilaren aan te brengen. De kamer had waarschijnlijk geen vensters vanwege de plaatsing van de boeken. Door de glazen deuren naar de Raadkamer toe, kon toch enig daglicht toetreden.

Met betrekking tot de verbouwing van 1688, waarbij de tegenwoordig nog aanwezige uitmontering werd aangebracht, is het interessant een aantal zaken nader te onderzoeken. In de eerste plaats is dat de aanleiding tot de renovatie en daarnaast de rol van de opdrachtgever in relatie tot de architect en schilder.

Onderzoek in de archieven leert dat het moment van introductie van een nieuwe stadhouder als voorzitter van het Hof van Holland, steeds aanleiding is geweest om de inrichting van de Raadkamer kritisch te bezien. Zo is er in 1747 en 1766 bij de introducties van Willem IV en V sprake van het vernieuwen en opnieuw bekleden van de stadhoudersstoel. Ook wordt de opstelling van het meubilair overdacht, waarbij dan wordt teruggegrepen op voorgaande introducties. Over werkzaamheden aan het interieur van de Raadkamer zelf zijn geen archiefvondsten gedaan. Hoewel de introductie van Willem III in 1672 na het eerste stadhouderloos tijdperk een gepast moment lijkt te zijn om het interieur te herzien, schieten financiële middelen in het rampjaar te kort. Pas in 1688 wordt de aanzet tot renovatie gegeven. 1688 is het jaar waarin de voorbereiding op het Engelse koningschap van Willem III plaatsvindt, dat in februari 1689 uiteindelijk zijn beslag krijgt. In juli 1689 wordt voor de tweede keer in de resoluties melding gemaakt van de vernieuwing van de Raadkamer. Onduidelijk is of de kamer op dat moment al gereed is, zodat de vermelding van 'meubileren' slechts betrekking heeft op het meubilair. Het is echter ook mogelijk dat hier wordt geduid op de wandaankleding in de vorm van schilderijen door De Laïresse. In ieder geval is de zaal gereed ten tijde van de triomfantelijke intocht

van de koning-stadhouder in Den Haag in 1691, waarbij praal en propaganda de boventoon voerden. De schilderijencyclus van De Lairesse past in ieder geval in deze opzet.

Een andere belangrijke kwestie is wie nu eigenlijk de opdrachtgever tot de vernieuwing van de Raadkamer is. Volgens de genoemde resoluties is dat het Hof van Holland die de architect van de grafelijkheid opdracht geeft een plan voor deze renovatie te maken. Hoewel dit college officieel wordt voorgezeten door de stadhouder en in die hoedanigheid het belangrijkste lid van het Hof is, blijkt hij niet degene die over dergelijke verbouwingen beslist. Het besluit tot vernieuwing is zoals de resolutie aangaf door de gehele Raad genomen, waarna twee raadsleden worden belast met de begeleiding van het project. Behalve de opdracht aan hen om contact op te nemen met respectievelijk de architecten Van Swieten en Roman, is geen verdere taakomschrijving voorhanden.

De keus voor de raadsleden Johan Munter en Jacob Vallensis is evenmin bekend. Het is mogelijk dat zij als afgevaardigden uit het Hof van Holland voor de Sociëteit in dat jaar, als vanzelfsprekend deze taak kregen toebedeeld. Anderzijds is het denkbaar dat deze heren beschikten over de benodigde kennis en connecties om een dergelijk prestigieus project vorm te geven en tot een goed einde te brengen. De keuze van de architect ligt blijkbaar vast: direct na het besluit tot vernieuwing wordt de beide raadsheren opgedragen contact op te nemen met de architect van het Hof van Holland.

Opmerkelijk zijn de twee verschillende architecten in de genoemde resoluties. Juist in deze jaren vindt een wisseling in de functie van 'contrerolleur' ofwel bouwmeester van de Staten van Holland plaats: Johan van Swieten wordt in 1689 om onbekende redenen ontslagen en door Jacob Roman opgevolgd.

Doordat de archiefstukken hierover geen helderheid geven, blijft het gissen wie verantwoordelijk is voor het integrale ontwerp van de nieuwe Raadzaal. Wie speelt de hoofdrol in dit proces: is het de architect, de schilder, de opdrachtgever of is er sprake van een samenwerkingsverband tussen deze drie?

2.4 Beschrijving van de zaal

De vernieuwing van de zaal bestaat uit een architectonische geleding waarbinnen zeven schilderijen worden opgenomen. De muurvlakken zijn door dubbele pilasters met Korinthische kapitelen in drieën gedeeld. De pilasters zijn geplaatst op voorspringende basementen, die dezelfde hoogte hebben als de tussengelegen borstwering. De drie deuren zijn voorzien van deuromlijstingen geprofileerd naar de Korinthische orde. Er is onderscheid in materiaal gemaakt: het kozijn is in hout uitgevoerd en de architraaf in wit-creme gemarmerd stuc. Zowel de pilasters, de kapitelen, de basementen, de borstweringen en het wandvlak, zijn in stuc uitgevoerd. In het midden van de westelijke muur bevindt zich de schouw. De zwart granieten mantel wordt ondersteund door twee zware ingesnoerde balusters met bladornamenten. Erboven is een gestuukte plint, waarop een eveneens in stuc uitgevoerd decoratief 'snijwerk' is geplaatst. De overgang tussen dit schoorsteenstuk en het wandvlak van de boezem wordt gevormd door een geprofileerde houten lijst.

De schilderijen zijn geplaatst in het wandvlak en omgeven door een smalle vergulde profiellijst. De schildering van *Justitia* in de schouwboezem is in vergelijking met de andere zes schilderijen verder naar achteren geplaatst waardoor de rand van het stucwerk in het zicht is. De onderwerpen voor de schilderijen zijn gerelateerd aan de rechtspraak en de rol van Willem III voor de republiek, en hebben zodoende een ideologisch en politiek aspect. De samensteller van dit programma is een erudiet persoon geweest, die op de hoogte was van het belang en de uitstraling van een dergelijk propagandistisch concept.

2.5 Architect en schilder

In 1688 vervulde Johan van Swieten de post van controlleur van de Grafelijkheid. Tevens was hij hofarchitect van stadhouder Willem III, nadat in 1677 Maurits Post plotseling was gestorven. Van Swieten heeft voor zover bekend geen belangrijke ontwerpen geleverd en was hoofdzakelijk betrokken bij onderhoudswerken. In 1689 werd Van Swieten om onbekende redenen ontslagen en stelde Willem III Jacob Roman op deze post aan. Tevens werd Roman controlleur van de Grafelijkheid.

Jacob Roman werd in 1640 in Den Haag geboren als zoon van de beeldhouwer Pieter Roman. Opgeleid in zijn vaders atelier ontwikkelde hij zich naast beeldhouwer en houtsnijder tevens tot architect. In 1681 verkocht hij zijn beeldhouwgereedschap en legde zich toe op de bouwkunst. Al voordat Willem III hem in 1689 tot hofarchitect benoemde, was hij bij verschillende werken voor de stadhouder betrokken, zoals bij het Loo en bij het kasteel van Breda. Na zijn aanstelling ging Roman ook mee naar Engeland waar hij ondermeer werkte aan Hampton Court.

Hierboven is al ter sprake gekomen dat de verbouwing en aankleding van de ruimte niet tegelijkertijd plaatsvonden. Het is derhalve de vraag hoe de taakverdeling van het ontwerp van de aankleding van de zaal tussen de architect en de schilder is verlopen. Het is niet ondenkbaar dat de architect en de schilder contact met elkaar hebben gehad tijdens het ontwerpproces. De schilder Gerard de Laïresse werkte tot 1690, het jaar waarin hij blind werd, regelmatig voor Willem III. Het ligt voor de hand dat Jacob Roman en Gerard de Laïresse elkaar kenden van werkzaamheden voor de stadhouder. Een samenwerkingsverband voor het ontwerp en uitvoering van de Raadkamer in 1688 is zodoende plausibel.

De architecturale wandindeling van de zaal met dubbele pilasters op een hoge borstwering en het cassettenplafond dat met dubbele, elkaar kruisende balken aansluit op de pilasters, heeft de allure en het voorkomen van een voorhuis. Een dergelijke wandindeling met dubbele pilasters heeft Roman ondermeer toegepast in het voorhuis van Het Loo. In de zaal zijn de pilasters op voorspringende basementen geplaatst met daartussen een borstwering. Tussen de kapitelen en de balklaag van het cassettenplafond ontbreekt echter het hoofdstel. De drie deuren zijn evenwel voorzien van architraven die naar de Korinthische orde zijn geprofileerd.

De architectonische ordonnantie van de ruimte komt in hoofdzaak overeen met de ideale wandindeling voor beschilderde vertrekken, die De Laïresse beschrijft in zijn *Groot Schilderboek*.¹³ Volgens hem moet de architectuur wat betreft de verdeling en de ornamenten een duidelijke eenheid vormen, bewerkstelligd door de toegepaste bouworde: 'Kamerdeur, schoorsteenmantel en alkoof moesten overeen komen, en het geheele werk zyn proportie uit eene bouworde

hebben, om zich wel te vertoonen, en alle met malkanderen een vast lighaam uit te maken'. De kwetsbaarheid van de wandschilderingen is te voorkomen door het gebruik van een borstwering zodat de schilderingen niet beschadigd raken door tegen de muur geplaatste stoelen: 'maar een schildery is wat eelder als een tapyt, en ligter te kwetsen wanneer het zo laag hangt. Hier kan men geen stoelen tegens aan zetten. Als er bulten of kwetsuren in komen, die zyn er niet wel weer uit te krygen. Een borstweering is veel beter'. Wat betreft de verdeling van de muur merkt hij op 'dat de muur somtydts zo lang is, dat die niet wel in een oogslag kan gezien werden. Wanneer nu de afstand te kleen en te kort is, is het beter dat men de muur verdeelt, en meer als een oogpunt gebruikt'.

Ook met betrekking tot de plaatsing van deuren heeft De Lairese zijn mening weergegeven: 'wanneer het nu gebeurt, dat er een deur, doch niet in de midden is, zal het gevoegelyk zyn dat men, om die te dekken en een regulierheid te krygen, noch een aan d'andere zyde ordineere. (...) Mijn gevoelen is dan, dat het veel beter is twee deuren als geen'. Over de relatie tussen zoldering en wandindeling meldt hij vervolgens: 'want de zolder moet haar steunsel hebben na dat de verdeling derzelve is: onder elke balk moet wat zyn, of pilaster of term; of in plaats van die, moest het stuk boven rond loopen als een boog'. Deze door hem geschetste ideale situatie komt schijnbaar niet veel voor, zo is af te leiden uit zijn verzuchting: 'Doch zelden vind men de kamers zodanig geordineerd'. De oorzaak van dit gemis aan een goede ordonnantie is volgens De Lairese gelegen in het gebrek aan samenwerking met deskundigen: 'Ik zeg dan, dat een konstenaar, schoon het werk men alleen aanbevolen is, niet meer van zyne studie daar in ordineert en schildert, als de redelykheid en de welstand vereischt. Tot het overige, zo der noch iets behoort 't geen buiten zyne verkiezinge en oeffening is, zal hy een goed vriend te hulp neemen'.

In zijn boek wijdt De Lairese ook een hoofdstuk aan de beschrijving van plafonds, 'Van de Zolderwerken, of het schilderen der Plafonds'.¹⁴ Ook hier toont De Lairese aan dat er niet door een schilder gewerkt kan worden zonder kennis van de constructie van het plafond en dat de schilder zich daarin ondergeschikt dient op te stellen: 'het opstel van 't gebouw der Kamer is het voornaamste waar na de Schilder zyn Plafonds moet schikken, zodanig dat de regel-

maatigheid der zelve niet gekrenkt werde, met verkeerde openingen te maaken daar ze niet behooren: want het is niet geoorloofd de openingen overal zo groot en klein te maaken als men wil. De zolder moet zolder blijven. Al dat buiten 't schilderwerk is, van banden of balken, moet zijne behoorlyke dikte hebben en bekwaam weezen om stand te houden, en niet in te storten of zodanig te schynen'. De verdeling van een plafond kan niet zondermeer plaatsvinden: 'ieder balk of band op een kosyn, pilaster of cartoos laten rusten; gelyk ons de Bouwkunst aanwijst'. Volgens De Lairese kan alleen een schilder met kennis van de bouwkunst een plafondindeling maaken, maar 'anders is 't een Architect meer eigen; doch met behulp en kennis van dezen kan het ligtelyk geschieden'. Ook hier wijst De Lairese op samenwerking tussen schilder en architect. Het is dus alleszins denkbaar dat De Lairese zijn opvattingen omtrent de ideale ordonnantie van een te beschilderen vertrek heeft waargemaakt en in samenwerking met de architect, in dit geval Jacob Roman, een passende ordonnantie heeft ontworpen.

Uitgaande van deze hypothese is er echter een aantal zaken in de ordonnantie die niet in het door De Lairese geschetste ideaalbeeld past. Het is echter goed mogelijk dat er geen perfectie kon worden bereikt, omdat het hier immers geen nieuw ontworpen ruimte betreft, maar een verbouwd vertrek in een middeleeuws gebouw.

In de ordonnantie van het vertrek ontbreekt het lijstwerk tussen kapitelen en cassettenplafond. Ook is het lijstwerk in de cassetten niet volledig uitgevoerd volgens de Korinthische orde. Het plafond mist daardoor hoogte en komt vooral in de huidige uni kleurstelling zwaar over. Het is echter niet waarschijnlijk dat het plafond in de loop der tijd is gewijzigd. De Riemer geeft in 1730 geen beschrijving van het plafond. Dit wijst erop dat er in ieder geval geen plafondstukken van De Lairese aanwezig waren. Mogelijk waren wel decoratieve schilderingen in de cassetten en op de balken aangebracht. Op de litho die Ising in zijn boek in 1879 afbeeldt, is slechts een uni plafond in blonde eikenkleur zichtbaar. Ising meldt dat de houten zoldering gewit is. De enige foto die dateert van voor de restauratie van circa 1900 bevestigt deze kleurstelling.

De borstwering die De Lairese noodzakelijk acht om de schilderingen tegen beschadiging te beschermen, is niet doorgetrokken rondom het vertrek. De pilasters staan paarsgewijs op een voorsprin-

gend basement. Tussen de basementen is een borstwering van gelijke hoogte aangebracht. De deuren zijn hierdoor niet opgenomen in de geleding.

Over de dispositie van de schilderijen valt op te merken dat de schildering boven de deur in de westelijke muur niet strookt met de maat van deze deur. Aan weerszijden steekt de schildering buiten de architraaf van de deur, terwijl de schilderijen boven de andere twee deuren in de noordelijke muur wel goed zijn geproportioneerde. In de 18de-eeuwse beschrijvingen van

de schilderijencyclus wordt deze schildering met de voorstelling *Aeneas redt zijn vader uit het brandende Troje* echter steeds als bovendeurstuk naast de schouw genoemd en afgebeeld, zodat geen verplaatsing van het doek aan de orde geweest schijnt te zijn. Het blijft voorsnog een vraag waarom De Lairese deze dispropotionele maat heeft toegepast.

De architectonische onderdelen van de zaal zijn uitgevoerd in stucwerk en voorzien van een marmerschildering. In het derde kwart van de 17de eeuw schijnt vaker gebruik te zijn gemaakt van gepleisterde, gebakken of gegoten onderdelen als pilasters, kapitelen, posten van schouwen etc. Het verschil tussen gemarmerd hout en dito stuc is vrijwel niet te zien. Het is onduidelijk waarom in deze zaal voor stucornamenten is gekozen. Had het met contacten van de architect of schilder te maken? De archiefstukken hierover ontbreken. Het voordeel van houten onderdelen is dat zij afneembaar zijn. Tijdens de restauratie van 1900 is bij de ontmanteling van dit vertrek een groot deel of misschien wel het grootste deel van het oorspronkelijke stucwerk verloren gegaan.

2.6 Opdrachtgevers

Uit de resoluties van 1688 en 1689 is gebleken dat de raadsheren Vallensis en Munter de taak kregen toebedeeld om de vernieuwing van de Raadkamer te begeleiden. Over hun verdere bemoeienissen met de zaal is niet meer bekend, dan dat zij contact moesten opnemen met de architect van de Grafelijkheid. Zowel De Riemer (1730) als Verkolje (1737), De Hinojosa (circa 1750) en later Isings (1879), menen dat de onderwerpen voor de schilderijen 'naar het concept en onder de directie' van raadsheer Cornelis Teresteijn van Halewijn zijn uitgevoerd. Het is onduidelijk hoe De Riemer aan deze informatie komt. Het enige dat na onderzoek naar deze persoon uit de literatuur naar voren komt, is dat hij een vurig aanhanger van Oranje was, hetgeen een verklaring zou kunnen zijn voor het programma van de zeven schilderijen, waarin Willem III als redder van het land en beschermheer van het recht wordt voorgesteld. Vreemd genoeg blijkt dezelfde man samen met zijn broer in 1693 beschuldigd te zijn van landverraad samen met zijn broer.

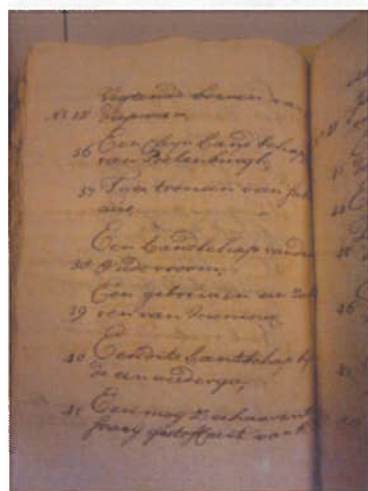
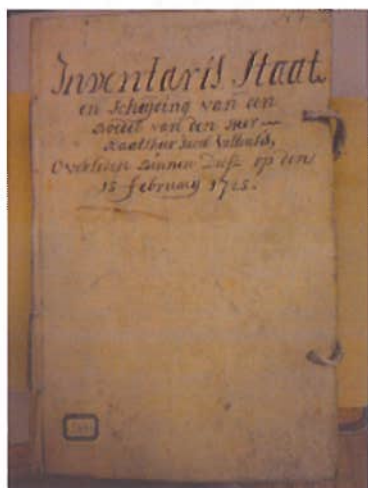
Onderzoek naar de in de resoluties genoemde raadsleden geeft een duidelijker beeld van een mogelijke opdrachtgever die zich inhoudelijk met de schilderijen voor de Raadkamer heeft beziggehouden. Johan Munter (1634-1713) is afkomstig uit een gegoede familie. Zijn vader Johan Munter (1611-'85), was meerdere keren burgemeester van Amsterdam en bewindhebber bij de VOC. Hij liet zich in marmer portretteren door de bekende beeldhouwer Bartholomeus Eggers. De familie bezat ondermeer het landgoed Beeckesteijn bij Velsen. Munter jr huwde Margaretha Trip, de oudste dochter van Hendrik Trip, bouwheer van het Trippenhuys. Vanwege deze achtergrond beschikte hij over voldoende capaciteiten en kennis om een programma voor de schilderijencyclus samen te stellen.

Uit het leven en de nalatenschap van Jacob Vallensis (1646-1725) zijn echter meer sporen te traceren die veronderstellen dat hij een dergelijk decoratieprogramma kon componeren. De familie Vallensis is afkomstig uit Delft. Grootvader Jacob (1570-1644) die oorspronkelijk Van Dalen heette, is lijfarts van de prinsen Maurits en Frederik Hendrik geweest. Als arts staat hij afgebeeld op een anatomiegroep uit 1617, dat door Michiel van Mierevelt is geschilderd. In 1640 heeft hij zich ook nog eens persoonlijk door Van Mierevelt

laten portretteren, evenals zijn vrouw. Deze Jacob Vallensis stond bekend als een collectionneur, die regelmatig op veilingen schilderijen kocht. Hij was zodoende in het bezit van een aanzienlijke collectie schilderijen, bestaande uit ondermeer historiestukken, landschappen, architectuurstukken, zeegezichten, stillevens en portretten. Zijn zoon Theodorus Vallensis (1612-'73) is eveneens medicus en vervult daarbij bestuurlijke functies in het gilde en als burgemeester van Delft. De schilder Samuel van Hoogstraten vermeldt in het hoofdstuk Deurzigtkunde van zijn boek *Inleyding tot de Hooge Schoole der Schilderkonst* (1677), dat Carel Fabritius illusionistische muurschilderingen in het huis van dr. Valentius heeft gemaakt.

Theodorus Vallensis bewoonde een pand aan de westzijde van de Oude Delft. Dit huis was afkomstig uit de familie van zijn vrouw, Agatha van Beresteijn. De bouwheer van het huis, Paulus van Beresteijn, was een koopman en vergaarde kapitaal door de handel in ondermeer meekrap en specerijen. Hij noemde zijn huis de *Vergulde Meebael* en bepaalde in zijn testament dat het huis altijd door familieleden bewoond zou moeten worden. Zowel Theodorus als ook zijn zoon Jacob hebben dit huis bewoond en zijn er overleden. Het is echter niet zeker dat in dit huis de schilderijen van Fabritius aanwezig waren. De schilderijen moeten voor 1654 zijn aangebracht, namelijk het jaar van het overlijden van Fabritius, en op dat moment was Theodorus nog elders in Delft woonachtig. Het is dus onbekend in welk huis de schilderijen waren aangebracht. Als de schilderijen op doek zijn aangebracht, zou het mogelijk zijn dat ze mee verhuist zijn naar de woning aan de Oude Delft. In ieder geval kan worden vastgesteld dat de raadsheer Jacob Vallensis uit een kunstminnende omgeving afkomstig was en bekend was met muurschilderingen en/of beschilderde wandbehangsels.

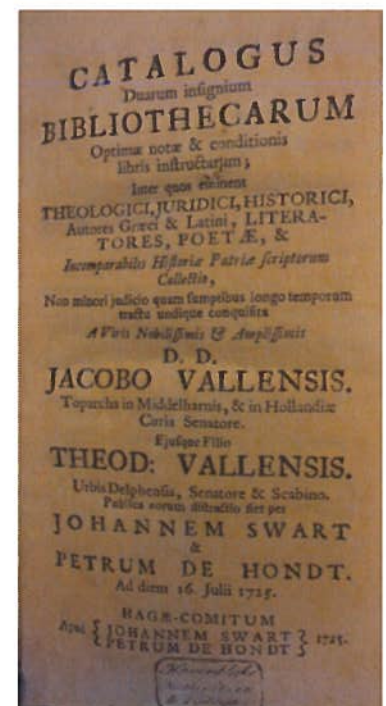

Uit een van de testamenten en de nalatenschap van Jacob Vallensis is nog enige informatie omtrent wandschilderingen te verkrijgen. Het huis en erf gelegen aan de westzijde van de Oude Delft genaamd *De Meebael*, erft Jacob in 1716 van zijn moeder Agatha van Beresteijn. In navolging van zijn overgrootvader Paulus van Beresteijn wil ook Jacob het huis 'met alle de camer behangsels, en schilderijen boven de deuren en schoorstenen daartoe geappropriert' veiligstellen voor zijn dochter Catharina Maria Vallensis, echtgenote van Ewout van der Dussen. Het is verleidelijk om deze 'camerbehangsels' te verbinden

aan de 'illusionistische wandschilderingen' die Fabritius ooit voor zijn vader schilderde. Maar zoals hierboven al is vermeld, is het niet bekend of de schilderijen van Fabritius op doek of rechtstreeks op de muur waren geschilderd.

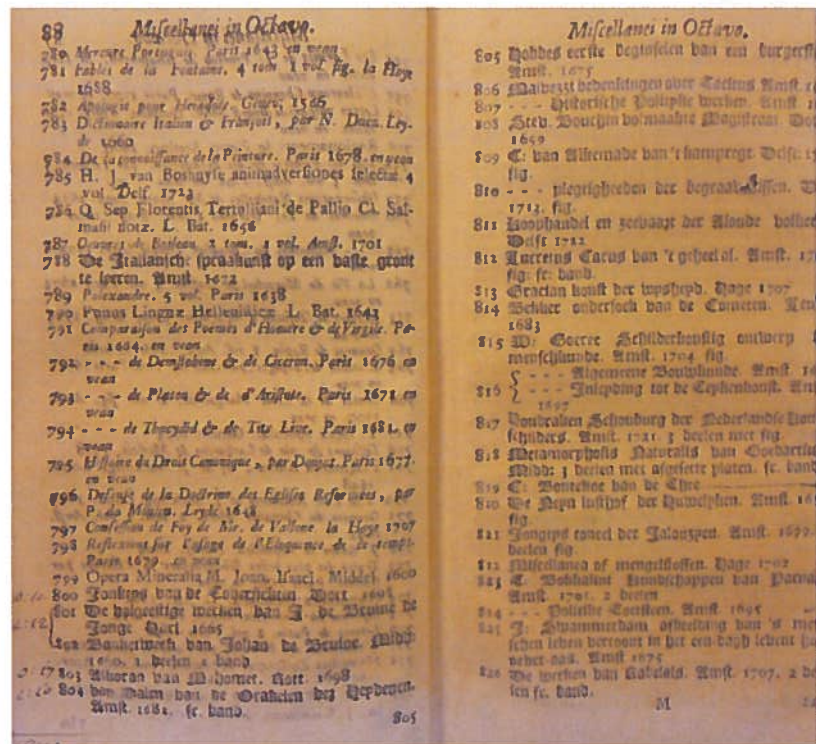
Uit de nalatenschap valt verder op te maken dat Jacob Vallensis zich in goede doen bevond. In zijn testament verklaart hij dat met uitzondering van zijn huis met schilderijen, de gehele inboedel bestaande uit meubels, huisraad, schilderijen, linnen en wol, goud- en zilverwerk, de bibliotheek en de koets en paarden na zijn dood publiekelijk verkocht moet worden.¹⁵ Zijn schilderijencollectie die door de heren Lugtenburgh en Limburgh 'beijde voorname schilders', werd gecatalogiseerd, omvat 63 schilderijen en zal voor een deel hebben bestaan uit de verzameling die zijn vader en grootvader al hadden aangelegd.¹⁶ Bekende schilders als Weeninckx, Netscher, Poelenburgh, Gerard Terborgh, Zagtleven, Brouwer, Van der Heijden en Teniers staan op de lijst. Opvallend is ook de aanwezigheid van twee zogenaamde 'tronien' van Carel Fabritius. Buiten verkoop blijft echter wel de collectie familieportretten. Vermoedelijk bevindt zich onder deze schilderijen een aantal portretten door Michiel van Mierevelt geschilderd, voorstellende Jacob (Vallensis) van Dalen en Margaretha van Clootwijk, Jacobs grootouders, het echtpaar Paulus van Berensteijn en Volkera Knobbert, de bouwheer van het huis en overgrootouders van Jacob van moeders zijde en grootvader Cornelis van Berensteijn. Deze portretten zijn ondanks de zorgen van Jacob om ze in de familie te houden later op drift geraakt en bevinden zich tegenwoordig ondermeer in kunstcollecties in New York, Wenen en Lisse (kasteel Keukenhof).

In de achterkamer 'off het comptoir' van zijn huis aan de Oude Delft bevond zich bovendien een zeer uitgebreide bibliotheek. Volgens de omschrijving in de inventaris van de boedel ging het om 'een seer grote quantiteit boeken waarvan de heren executeurs hebben doen maken door messieurs D'Hont en D'Swart boekvercoopers in 's Gravenhage catalogue'. Op 25 april 1725 wordt de boekencollectie samen met die van zijn zoon Dirk Vallensis, die in juli 1724 was overleden, publiek geveild in de grote zaal op het Binnenhof. Het gaat om een grote collectie boeken (meer dan duizend exemplaren), die in verschillende categorieën is ingedeeld: de *Libri Theologici*, de *Libri Juridici*, de *Libri Historici* en de *Miscellanei*. Een verdere indeling vond plaats naar formaat: folio, quarto en octavo.

Van de bibliotheek van Vallensis zijn vooral die boeken interessant die kunnen worden gerelateerd aan de uitvoering van de Lairese-zaal. Onder de rubriek Miscellanei vallen allerlei onderwerpen als schilder- en tekenkunst, kunsttheorie, architectuur en allerlei geschriften als werken van Vergilius, Plutarchis, Homerus en Polybius. De boeken met betrekking tot de schilderkunst behoren inderdaad tot de te verwachten kennis van een collectionneur en tonen zijn brede en diepgaande belangstelling op dit gebied. Hiertoe behoren boeken waarin de bekende schilders van de 15de-17de eeuw worden vermeld in Van Mander, Houbraken en De Bie, maar ook boeken over de theorie van de schilderkunst als Het schilderboek door Van Mander en de verschillende boeken van Goeree vulden de kasten van Jacob Vallensis.

In de literatuur van de Griekse en Romeinse schrijvers zijn de onderwerpen van de schilderijen die De Lairese in de Raadkamer heeft aangebracht zeker terug te vinden. Ook in die zin heeft Vallensis eigenlijk alles 'in huis' om alleen of samen met Munter en/of De Lairese het programma voor de schilderijen samen te stellen.

3 Onderhouds- en restauratiegeschiedenis

3.1 1689-1795: Inrichting en onderhoud Raadkamer

Stadhoudersstoel en opstelling meubilair

In 1702 begint met de dood van koning-stadhouder Willem III het tweede stadhouderloze tijdperk. Vermoedelijk is de stadhoudersstoel uit de opstelling in de Raadkamer weggenomen. In 1747, als Willem IV als nieuwe stadhouder wordt geïntroduceerd, wordt besloten om voor de Raadkamer 'ten spoedigste ordre te stellen, tot het doen maeken van een nieuwe stadhouders stoel om in de plaatse van de oude stadhouders stoel gestelt te werden'.¹⁷ Het gaat om een nieuwe stoel waarvoor zelfs drie tekeningen zijn gemaakt, zodat de raadsleden een keus kunnen maken. De stadhoudersstoel in de Rolzaal wordt met nieuw groen fluweel bekleed en voorzien van een nieuw dito kussen, terwijl de knoppen van de stoel opnieuw worden verguld. Blijkbaar is de nieuwe stoel niet op tijd gereed, zodat als tijdelijke oplossing de oude stoel van stal wordt gehaald en eveneens van nieuwe bekleding (groen fluweel) wordt voorzien. Voor de gelegenheid werd de inrichting van de zaal herzien, omdat er voor zestien stoelen geen plaats in het parket was 'als te naauw en te klijn sijnde'. Het hekwerk wordt daarom tijdelijk verwijderd en een langere tafel 'met een nieuw groen laekens kleet' geplaatst.¹⁸

Ter gelegenheid van de installatie van Willem V in 1766 vindt een herhaling plaats en wordt 'de stadhouderlijk stoel in de Raedkamer van een nieuw ruggestuk van groen fluweel geborduurt met de wapens van Sijne Hoogheyte en een kussen met de wapens der drie provintien, als meede opnieuw doen overtrekken en met goud galon omboorden de stoel van hooggemelde heere Prince erfstadhouder op de Rolle'.¹⁹

Ter gelegenheid van het overlijden van koningin Mary worden de stadhoudersstoelen in de Raadkamer en de Rolzaal met rouw bekleed.²⁰

Horologie

In 1693 wordt het college ter overdenking gegeven of het niet raadzaam zou zijn de Raadkamer te voorzien van een 'horologie, naar het exempel van alle andere collegien'.²¹ Ook voor deze klus worden twee raadsleden aangezocht om 'een bequaam Horologie te laten maken'.

De betaling vindt ook op gelijke wijze plaats als bij de verfraaiing van de zaal in 1688: 'den Griffier sal hetselve betalen uyt de penningen wegen den Hove onder hem berustende'. Maar ook in dit geval ontbreken de betreffende archivalia.

Restauratie schilderijen

Volgens Ising zou de schilder en restaurator Jan van Dijk in 1766 de schilderijen van de Lairese hebben 'schoongemaakt'. Hiervoor zijn echter geen aanwijzingen in het archief gevonden, al lijkt het moment zeer voor de hand liggend: in dit jaar wordt Willem V immers geïntroduceerd in het Hof van Holland. Bovendien werkte hij in 1767 in opdracht van Willem V aan de schilderijen van de Oranjezaal van Huis ten Bosch.

3.2 1795-1814: Franse tijd

In maart 1795 wordt de stadhoudersstoel in de Rolzaal weggenomen en vervangen door een presidentsplaats. Dezelfde wisseling van het meubilair zal ook hebben plaatsgevonden in de Raadkamer.

Bij Koninklijk Besluit wordt in de zomer van 1806 bekend gemaakt dat het Binnenhof wordt bestemd tot koninklijke residentie van Lodewijk Napoleon en dat de kantoren van de aldaar verblijvende colleges zo spoedig mogelijk ter beschikking van de grootmeester van de koning moeten worden gesteld. Het Hof van Justitie van Holland 'met derzelve respectieve secretarissen, bureaux, archieven en meubelen' wordt samen met het Nationaal Gerechtshof, het departementaal bestuur van Holland en de Raad van financiën in het departement Holland ondergebracht in het Oude Hof aan het Noordeinde. Op 14 augustus 1806 levert het Hof de sleutels van de vertrekken op het Binnenhof in bij de controlleur Van der Linden. In tegenstelling tot de vlotte ontruiming van het complex Grafelijke Zalen, verloopt de inrichting van de diverse kantoren in het Oude Hof aanzienlijk trager.

Voor het Hoog Nationaal Gerechtshof en het Departementaal Gerechtshof van Holland moeten nieuwe vergaderzalen

worden gemaakt. Deze werkzaamheden staan onder toezicht van de controleurs Van der Linden en Noordendorp. Het Gerechtshof van Holland is echter niet content met het trage tempo, en eist dat 'het aftimmeren van de Raadzaal (...) voor de eerste juny [1807] in bruikbaren staat worde gebracht om te kunnen dienen voor een Pleitzaal in een zaak van revisie waartoe niet voeglijk eenig ander van onze vertrekken kan worden gebruikt'.²² In juni 1807 wordt inderdaad toestemming verleend tot het betimmeren en meubileren van de 'nieuw gemaakte vergaderzaal' voor een bedrag van 5700 gulden.²³ De werkzaamheden worden omschreven als het stukadoren van het plafond met een koepel en kooflijst en het aanbrengen van een houten betimmering waarin een aantal schilderijen van De Lairese zullen worden opgenomen. Van deze inrichting is zelfs een tekening gemaakt, die door het Hof is goedgekeurd. De betimmering wordt vervolgens geleverd en de schilderijlijsten worden van verguldsel voorzien.²⁴ De door het Hof genoemde datum van 1 juni (1807) wordt bij lange na niet gehaald. Pas in juli 1808 worden de werkzaamheden afgesloten: ' (...) in de Raadkamer verder de nieuwe balustrade doen stellen en verenigen waarmede deze kamer is voltooid'.²⁵

Uit deze archiefstukken wordt niet duidelijk of de plaatsing van een aantal schilderstukken van De Lairese in de betimmering van de Raadzaal op het Oude Hof uiteindelijk wel of niet heeft plaatsgevonden. In september 1808 heeft de president van de raadsleden namelijk contact met de schilder Zeppel over de beste manier van opslag van de drie schilderstukken 'waarvan in de nieuwe Raadzaal geen gebruik gemaakt is'. Het gaat om de drie schilderijen die zich oorspronkelijk in de westmuur van de Raadzaal op het Binnenhof bevonden. Zeppel adviseert vernisafname van deze schilderijen en ze daarna op een droge plaats op te bergen. Dit advies is opgevolgd en de schilderijen worden bij 'de papieren van de gewezen Hoge Raad' opgeslagen.²⁶ Christiaan Zeppel is een leerling van de hofschilder Haag, schildert portretten en is tevens restaurator. De vraag is of alleen deze drie schilderijen zijn uitgenomen met het doel ze in de nieuwe Raadzaal in de betimmering op te nemen, of dat alle zeven schilderijen zijn uitgenomen en

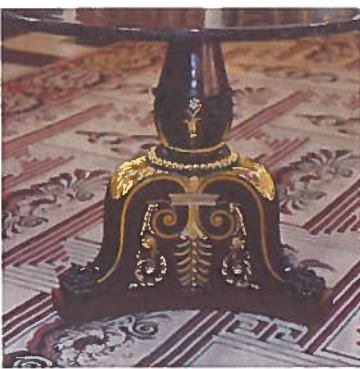
alleen deze drie niet zijn geplaatst, maar de overige vier wel. Er wordt tenslotte wel melding gemaakt van het vergulden van schilderijlijsten.

Al snel komt Lodewijk Napoleon terug op het besluit van de Haagse residentie en vertrekt hij naar Amsterdam. Een gedeelte van de gebouwen op het Binnenhof wordt vervolgens ten dienste gesteld van het Ministerie van Oorlog, die het Instituut voor Militaire Kweekelingen hier wil huisvesten. In februari 1809 is in dit verband uitbreiding van het aantal lokalen noodzakelijk, waarvoor ook de vertrekken van het voormalige Hof van Holland en de Hoge Raad worden betrokken.²⁷ In het jaar 1808 blijken volgens rekeningen daarvan enige werkzaamheden te zijn uitgevoerd aan deze vertrekken. De beeldhouwer E. Muller en de kunstschilder M. Zeppel worden ieder uitbetaald voor respectievelijk 74.10 en 316.10 gulden.²⁸

Het is in dit verband verleidelijk om het overigens in stuc uitgevoerde ornament boven de 19de-eeuwse schoorsteenmantel aan Muller toe te schrijven, te meer daar hij in de bedoelde rekening wordt omschreven als 'beeldhouwer'. De Haagse meubelmaker Eduard Muller gespecialiseerd in gesneden meubilair, levert tevens een vergulde adelaar boven de troon en een gedeelte van een balie in de vergaderzaal. Voor een ministerie in het Voorhout maakt hij in 1809 een gesneden glasraam boven de voordeur. De balusters in het snijwerk boven de schoorsteenmantel zijn verwant aan de balusters van de schoorsteenmantel en aan de rijk gesneden poten van tafels die Muller voor het Koninklijk Paleis Amsterdam maakte.

Kunstschilder Zeppel wordt ingeschakeld voor werkzaamheden aan de schilderijen. Het kan zijn dat hij aan de mogelijk achtergebleven vier schilderijen restauratiewerkzaamheden verricht of dat hij schilderijen levert voor de drie weggehaalde doeken.

3.3 1815-1900: Onderhoud van de Raadkamer

Over de feitelijke terugkeer van het Provinciale Hof van Justitie in de Grafelijke Zalen zijn geen archiefstukken gevonden. Wel valt uit een en ander af te leiden dat het Hof in 1814 nog altijd in het Oude Hof was gehuisvest. Er moest evenwel worden uitgekeken naar andere ruimten in verband met de verbouwing van het Oude Hof tot winterpaleis van koning Willem I. In een 'Pro Memorie' van 31 januari 1814 wordt de verdeling van de ruimten voor het Hooggerechtshof als volgt beschreven: 'Het aanstaand lokaal voor het Hoog Gerechtshof zal bestaan uit de appartementen bevoens bij het Hof van Holland en den Hooge Raad gebruikt, voor zoo verre die exteren. Benevens uit de huisingen gelegen buiten de loterijzaal regts'. De oude Raadkamer die op dat moment (1814) in gebruik is als 'Loge', wordt bestemd tot Raadkamer voor de eerste en derde civiele kamer.²⁹

De verhuizing van het Oude Hof naar het Binnenhof heeft vermoedelijk plaats gehad in de loop van 1814. Rekeningen betreffende werkzaamheden dateren pas uit 1815. In een kostenstaat uit september 1815 staat de vermelding van het oververven der houtwerken in de Raadkamer. Maar er zullen zeker ook werkzaamheden hebben plaatsgevonden met betrekking tot de schilderijen. De drie 'opgeborgen' doeken zullen weer in de omljstingen zijn gemonteerd. En mogelijk waren de vier andere doeken eveneens opgeborgen, zoals in de literatuur wel is verondersteld om het wegroven door de Fransen te beletten, of maakten zij deel uit van de betimmering van de Raadzaal in het Oude Hof. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat er op het moment van verhuizing sprake is van een restauratieve interventie.

In ieder geval heeft de schildering met Justitia boven de schoorsteenmantel een wijziging ondergaan. De gravure van Verkolje uit 1732 geeft de oorspronkelijke plaatsing weer: de kroonlijst van de schouw wordt gedragen door twee vermoedelijk vrijstaande pilasters met Ionische kapitelen. Boven de kroonlijst is de schildering aangebracht met aan weerszijden pilasters met Korinthische kapitelen, die eveneens een kroonlijst dragen. Op de gravure is slechts een gedeelte van deze lijst zichtbaar. De schildering blijkt hier echter van groter formaat te zijn. Aan de onderzijde van de voorstelling is het podium waarop Justitia is gezeten, duidelijk hoger. Haar kleding hangt vrij over de rand van het

podium terwijl in de huidige plaatsing een deel van de stof is afgesneden door de lijst. Terwijl tegenwoordig slechts aan de rechterkant een natuurstenen rand aanwezig is, die ogenschijnlijk geen functie heeft, is op de gravure te zien dat het hier een rondgaande omlijsting aan drie zijden betreft, waarmee diepte wordt gesuggereerd.

Nadat in 1807 de schilderijen uit de zaal waren verwijderd, is op enig moment de bestaande schouw met vrijstaande pilaren vervangen door een modernere lage stookplaats met dichte wangen. De door de verlaging van de stookplaats ontstane ruimte is hier niet opgevuld met een spiegel, maar met een decoratief stucwerk. Het is niet bekend welke schildering zich boven dit stuk bevond in de tijd dat de schilderijen van De Laresse waren verwijderd. Bij de terugplaatsing van Justitia is gekozen voor een verdiepte ligging binnen het omringende gemarmerde stucwerk. Het lijkt erop dat door middel van deze verdiepte plaatsing het gemis van de geschilderde architectuur op de schildering is gecompenseerd. Dat de natuurstenen rand aan de rechterzijde nog wel in beeld is, heeft mogelijk te maken met de punt van de sabel die hier tegenaan leunt, waardoor afsnijding aan deze zijde gevolgen voor de voorstelling had.

De gebouwen van het vroegere Hof van Holland bevonden zich volgens dezelfde memorie overigens in een slechte conditie: 'Van alle de gebouwen op het Binnenhof zijn deze de deplorabelste'. De grote zaal is er het slechtst aan toe, terwijl 'de gebouwen ten zuidoosten en ook agter de zaal gelegen, welke tot dienst van het Hoge Gerechtshof en Parket zullen moeten worden dienstbaar gemaakt, hebben wat de capitale muurwerken aanbelangt minder geleden, nochtans is alles in dezelve geramponneerd [vernield, beschadigd], ramen en deuren zijn voor het merendeel niet meer te houden en (...) alle deze vertrekken vereischen naar advenant van den dienst waartoe dezelve zullen moeten strekken te werden betimmert, behangen en van bewakame stookplaatsen voorzien'.

Pas in 1852 wordt voor het eerst melding gemaakt van specifieke werkzaamheden aan de Raadkamer. Het betreft het plafond van de 'eerste civiele kamer', dat opnieuw gelijmd en opgemaakt moet worden. Het Rijk wil deze onkosten afwentelen op het Provinciaal Hof omdat het om 'huishoudelijke onkosten' zou gaan en deze niet tot het onderhoud van de gebouwen worden gerekend. Om de kosten

te drukken wordt het voorstel gedaan om het plafond met linnen te bespannen zodat er niet geveerd hoeft te worden.³⁰

Waarschijnlijk zijn de werkzaamheden aan het plafond uitgesteld, want in februari 1854 wordt door de president van het Provinciaal Gerechtshof aan de Minister van Justitie opnieuw gemeld: 'het repareren en bijschilderen van de muren en het plafond van de zaal waar de civiele terechtzittingen worden gehouden'. De toestand van de gebouwen waarin zich het Provinciaal Gerechtshof bevindt is slecht. Met het oog op de slechte financiële toestand kan slechts het hoognodige worden gedaan. De kosten van het herstel van de muren bedragen 25 gulden, de kosten van het plafond moeten door het huishoudelijk beheer van het Provinciaal Gerechtshof zelf worden bekostigd.

In 1861 zijn enige herstelwerkzaamheden aan het Provinciaal Hof in Zuid-Holland uitgevoerd. Het is echter niet bekend welke werken werden ondernomen.³¹

Over de conditie van de schilderijen van De Laïresse wordt uitvoerig gesproken in het jaar 1867.³² Er wordt op dat moment een onderzoek ingesteld door deskundigen, waaruit het volgende naar voren komt: 'bij onderzoek met deskundigen is gebleken, dat de zeven stuks bedoelde schilderijen van G. Laïresse door de langdurige droogte in het doek dof zijn geworden en alzoo behoefte hebben om te worden gevoed, waartoe zij met regenwater en zuiver zeep zullen afgewasschen en daarna met terpentijn schoongemaakt moeten worden om eindelijk geheel opnieuw met vernis te worden overstreken. Dat genoemd werk met zorg moet worden ten uitvoer gelegd behoeft geen betoog, waarom ik dan ook de vrijheid neem Uwe Excellentie voor te stellen een en ander wel te mogen opdragen aan de heer N. Hopman te Amsterdam woonachtig, aan wien steeds het schoonmaken der schilderijen, zoowel van de stad, als van het museum alhier wordt opgedragen en die genoemd werk op declaratie zou kunnen in rekening brengen, zijnde de kosten daarvoor geschat op hoogstens 200 gl'.

De Minister van Binnenlandse Zaken vraagt vervolgens of het losse schilderijen of nagelvaste schilderijen betreft, omdat alleen in het laatste geval de kosten voor rekening van het Rijk komen. Mogelijk is hier sprake van de eerste reiniging van de doeken sinds de herplaatsing in 1814-'15.

In 1877 vindt een herschikking van de lokalen van het Provinciaal Gerechtshof plaats. Het is niet bekend of bij deze herschikking ook de Lairessezaal was betrokken. Waarschijnlijk betreft het hier de huizen aan de zuidzijde van de Ridderzaal, die eveneens behoorden tot het Gerechtshof en waarin ondermeer de griffie was gehuisvest.³³

In 1881 vestigt de president van het Gerechtshof wederom de aandacht van de Minister van Justitie 'op de zo kostbare schilderstukken van de Lairesse in de zaal bestemd voor 's Hofs civiele terechtzittingen, aangezien het den Hove voorkomt dat voor het behoud van deze stukken in goede toestand behoefte bestaat aan een deskundige hand'.³⁴ De president beëindigt zijn mededeling als volgt: 'Zo het Hof zich niet bedriegt is in 1867 voor het laatst aan deze schilderstukken iets gedaan door een deskundige'. De restaurator W.A. Hopman, zoon van N. Hopman die in 1867 de schilderijen behandelde, wordt benaderd om een conditieopname en opgave van kosten te formuleren. Helaas is deze offerte niet aangetroffen.

Het is onduidelijk of de restauratiewerkzaamheden op dat moment ook daadwerkelijk zijn uitgevoerd, omdat de Rijksfinanciën het herstel ten bedrage van 975 gulden niet toelaten. De minister stelt daarom 'dat de aangegeven herstelling dier schilderstukken weliswaar nodig is, doch niet zo dringend of dit zou zonder bezwaar voor het behoud dier stukken tot een volgend jaar uitgesteld kunnen worden'. In augustus van dat jaar komt de minister nogmaals terug op de restauratie en bepaalt dat 'mits op het betrokken begrotingsartikel van het lopende jaar voldoende gelden beschikbaar zijn, verzoek ik u de gevorderde herstellingen aan de geschilderde behangsels van het Gerechtshof alhier op te dragen aan de schilder Hopman te Amsterdam'.³⁵ In de loop van het jaar 1881 schijnt de opdracht tot herstel dus alsnog te zijn verleend. Toch vestigt W.A. Hopman in 1888 nogmaals de aandacht op de conditie van een van de schilderstukken: 'de bijzondere aandacht van Uwe Excellentie te vestigen op het schilderstuk van G. de Lairesse hoog 3,58 breed 1,87, voorstellende Horatius de brug verdedigende en zich bevindende in de Civile Raadkamer van het Gerechtshof. Om dit stuk voor de toekomst te bewaaren is het wenselijk dat het wordt verdoekt en op een nieuw raam gespannen. In een mijner vorige rapporten is daar reeds voor onkosten aangegeven de som van 450 gl'.³⁶ Mogelijk was de verdoeking vanwege kostenbesparing voorlopig buiten de restauratie

gehouden. De verdoeking heeft vermoedelijk plaats gehad in 1890. In 1892 is de aandacht gericht op de vloer van de 'zaal voor civiele zaken'. Het gaat om het leggen van een parketvloer, waarbij eerst de balklaag onder de vloer vernieuwd moet worden. Er is tevens een post voor verfwerk vermeld. Ook hier is het niet duidelijk of deze ingrepen daadwerkelijk zijn uitgevoerd. Slechts korte tijd later begint immers de grote restauratie van het gehele complex en er wordt dan zelfs gestart met deze zaal.³⁷

3.4 De Raadkamer voor de restauratie van 1900

De belangrijkste bron voor kennis omtrent de afwerking van de Raadkamer voordat de ingrijpende restauratie van 1900 plaatsvindt, vormt het boek van Ising uit 1879-'84 over het Binnenhof.³⁸ Hij beschrijft de verschillende gebouwen met hun vertrekken vrij nauwkeurig. Zijn beschrijving van de Raadkamer dateert uit circa 1879 en is derhalve een belangrijk document. Voor een deel baseert hij zich op de tekst van De Riemer, maar daarnaast heeft hij zelf archiefonderzoek verricht. Meer dan de laat 19de-eeuwse foto's kunnen laten zien, geeft hij een exacte beschrijving van het vertrek met alle toegepaste kleuren. Hij vermeldt tevens de uitzonderlijke dikte van de muren waarin de vensters zijn geplaatst. De ruitverdeling van de toenmalige schuifvensters was drie ruiten in de breedte en zes in de hoogte, waarbij de aanslag in het midden lag. Het plafond bestond uit het cassettenplafond, zoals dat ook tegenwoordig weer aanwezig is, en was geheel wit geverfd, zonder enige decoraties of schilderingen. De basementen en kapitelen van de zestien pilasters zijn wit gestuukt, met grijs gemarmerde schachten, zoals ook de wanden rondom de schilderingen zijn uitgevoerd. De schoorsteen in het midden van de westelijke muur heeft een zwart marmeren schoorsteen, waarvan de mantel wordt gedragen door twee zware balusters. Tussen de mantel en het geschilderde schoorsteenstuk bevindt zich een smalle gemarmerde plint, waarboven een breed voetstuk met twee balusters en een vaas met bladwerk, alles wit gestuukt. De architraven van de drie deuren zijn eveneens wit gestuukt. De raadsheren van het Gerechtshof zijn gezeten aan een met groen laken beklede tafel. Het parket wordt afgesloten door een donkerbruin geschilderde houten balie die volgens Ising uit het eind van de 18de eeuw dateert.

In het boek zijn litho's opgenomen van de hand van P. Stortenbeker. Eén van die litho's toont de zaal vanaf de zuidgevel met de ramen en geeft een goed beeld van het gehele vertrek. De vloer bestaat uit grenen delen, die in de lengterichting zijn gelegd. De paneeldeuren zijn bruin geverfd, mogelijk gehout. De deuromlijstingen zijn wit, evenals de kapitelen en het ornament boven de schoorsteenmantel. De pilasters zijn grijs gemarmerd evenals de dagkanten van de vensters. Het overige muurwerk rond de schilderijen lijkt in een beige, okertint te zijn gemarmerd, al schreef Ising dat de muren en de pilasters beiden grijs waren gemarmerd. De schilderijen zijn voorzien van een verguld lijstje. Het baliehekwerk is in een lichtbruine tint geverfd, of in ieder geval in een lichtere kleur dan de deuren. Opmerkelijk is dat het cassettenplafond eveneens in een lichtbruine tint is weergegeven, in tegenstelling tot de vermelding van Ising van een 'gewit houten plafond'. Binnen het parket is een tafel met groen kleed en een aantal stoelen opgesteld. De deur aan de rechterkant is geopend en geeft een doorkijk naar de achterliggende gang met de deur naar de Leenkamer. Er zijn geen lichtobjecten getekend. Vermoedelijk heeft de kunstenaar een romantisch beeld willen weergeven, mede gelet op de figuren in 18de-eeuwse kledij.

Van de Lairessezaal is slechts één foto bekend die dateert van voor de restauratie van 1900. Het betreft een foto die door het Haags Gemeentearchief wordt gedateerd op circa 1890. De foto is langs het hekwerk naar de westelijke muur genomen, zodat van de westmuur de schouw en rechter schildering zichtbaar is en van de noordmuur de linkerdeur en centrale schildering. Eigenlijk toont deze foto de

situatie die Ising beschrijft: wit geveerd cassettenplafond, witte kapitelen en basementen, wit schoorsteenstuk en witte deuromlijsting, pilasters, muurwerk en lambrisering zijn voorzien van grijze marmering. De plint en afsluitende lijst van de borstwering zijn net als de deuren donkerder gevefd. Het hekwerk is op een verhoging van twee treden geplaatst. Vermoedelijk ligt er vloerbedekking (kokosmat).

3.5 1898-1905: Restauratie van de Lairessezaal

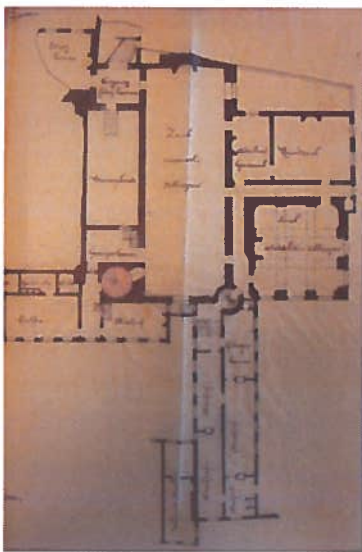
Zoals hierboven al is vermeld, was het gehele complex Grafelijke Zalen in de loop der eeuwen aan veel bouw- en verbouwactiviteiten blootgesteld. Deze ingrepen waren dikwijls op pragmatische wijze uitgevoerd, zonder respect voor architectuurhistorische en zelfs bouwkundige aspecten. In combinatie met het achterstallig onderhoud was de conditie van de gebouwen aan het eind van de 19de eeuw enorm verslechterd.

Op 20 december 1895 werd echter het besluit tot restauratie van de Grafelijke Zaken genomen. De betreffende minister benoemde daarvoor een 'Commissie om hem van advies te dienen inzake het onderzoek en de eventuele herstelling der Grafelijke Zalen'.³⁹ Tot deze commissie werden in 1896 benoemd de architecten Muysken, Nieuwenhuis, Peters en rijksbouwmeester Knuttel. In 1897 werd Cuypers als vijfde lid toegevoegd. De taak van de commissie beperkte zich tot 1898 slechts tot onderzoek, omdat in dat jaar pas geld werd gegeneerd voor de restauratie. Doordat de ontruiming van de verschillende kantoren ook nog eens zeer traag verliep, heeft

de restauratie een lange tijd in beslag genomen, die uiteindelijk in 1905 werd afgerond.

Al onmiddellijk bij het begin van het onderzoek kwam de commissie 'tot de ervaring dat vooral de innerlijke toestand der zo gedenkwaardige gebouwen allerjammerlijkst was, treuriger nog dan te voren was vermoed. Niet alleen, dat de toestand zo verwaarloosd bleek, dat langer dralen onvermijdelijk tot ongelukken had moeten leiden, maar ook vond men het ganse gebouwencomplex van binnen en van buiten zodanig bedorven door dikke bepleistering van muren en gewelven, door het dichtmetselen van vensters, bogen, deuren, schoorsteenmantels enz. dat op zeer veel plaatsen het oorspronkelijk karakter geheel was verloren gegaan'.

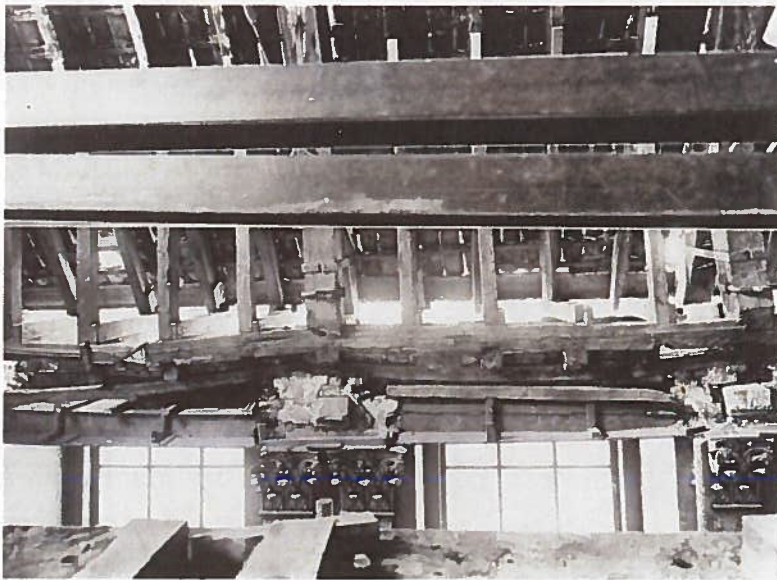

De commissie heeft bij haar werkzaamheden steeds 'getracht voor ogen te houden, dat zij geroepen was te restaureeren en persoonlijke smaak en opvattingen moest ondergeschikt maken aan hetgeen het gebouw haar leerde. Zij liet "de steenen spreken".'

Deze restauratie verliep overigens niet zonder strubbelingen. Er deden zich van tijd tot tijd meningsverschillen voor tussen de commissieleden onderling en tussen de commissie en de referendaris van de afdeling Kunsten en Wetenschappen, Victor de Stuers. Het zal dan ook niet toevallig zijn geweest dat de rijksbouwmeester op enig moment het Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage uitnodigde op de bouwplaats, om hen zo in staat te stellen 'ter plaatse een kijkje te nemen met het doel vooreerst ons enig denkbeeld van de omvang en de aard van het werk te kunnen vormen en ook om ons persoonlijk te vergewissen van de noodzakelijkheid van die moeitelijke en kostbare arbeid'. Ook verwoordde de krant het doel van de restauratie: 'de wegneming van dreigende gevaren, ook om de oude toestand weer aan de dag te brengen en zoveel doenlijk te handhaven. Al onmiddellijk bij de aanvang kwam men tot de ervaring dat vooral de innerlijke toestand der zo gedenkwaardige gebouwen allerjammerlijkst was, treuriger nog dan te voren was vermoed. Niet alleen, dat de toestand zo verwaarloosd bleek, dat langer dralen onvermijdelijk tot ongelukken had moeten leiden, maar ook vond men het ganse gebouwencomplex van binnen en van buiten zodanig bedorven door dikke bepleistering van muren en gewelven, door het dichtmetselen van vensters, bogen, deuren, schoorsteenmantels enz. dat op zeer veel plaatsen het oorspronkelijk karakter geheel was verloren gegaan'.⁴⁰

In het archief van Waterstaat, Handel en Nijverheid is vanaf eind 1897 correspondentie aanwezig waarin het onderzoek van de Lairesseveugel ter sprake komt.⁴¹ Het onderzoek start in de keldervertrekken. Voor het herstel van de gewelven en het onderzoeken van de uitbouw aan de zuidzijde is het wenselijk om behalve de kelders die in gebruik zijn bij Binnenlandse Zaken, ook de Lairessezaal te ontruimen.

In verband met het herstel van de kelders onder de Lairessezaal worden ook de gevels onder handen genomen. De vensters van de zaal worden vervangen door in het gebouw 'passende' vensters in de vorm van kruiskoziijnen aan te brengen. Deze nieuwe vensters worden vermoedelijk in de bestaande openingen aangebracht.

Uit rapport II van 5 oktober 1898 wordt het dilemma duidelijk waarvoor de Commissie staat. Na (gedeeltelijke) ontmanteling van de zaal ten behoeve van werkzaamheden aan de balklagen van de kelders en de bovenzaal, blijkt er een groot aantal bouwsporen uit de 15de eeuw aanwezig. In eerste instantie vermoedt de Commissie aan de hand van deze sporen een geloofwaardige reconstructie te kunnen maken, omdat zij de vondsten, zoals bijvoorbeeld een viertal kraagstenen, niet opnieuw achter de pleister wil verbergen. Het dilemma van de keuze doet zich nu in alle hevigheid voor. De commissie wil best erkennen dat 'niet alleen de oudste toestand waarde heeft uit historisch oogpunt en dat ook de zaal van De Lairesse als

beeld van den tijd harer schepping niet zonder eenige beteekenis is', maar zij meent op grond van de belangrijke vondsten toch, dat 'zoowel uit historisch als uit artistiek oogpunt, herstel van de 15^e eeuwse zaal meer waarde heeft dan het behoud van die van 1688'. Erger nog, 'het verlies van het tegenwoordig uiterlijk der zaal behoeft uit artistiek oogpunt zeker niet te worden betreurd. Ook behoeven geen kostbare zaken of voorbeelden van kunsthandwerk verwijderd, daar de geheele behandeling, de marmeren wandbekleding en pilasters, de bronzen kapiteelen, de eiken schoorsteenmantel, alles slechts geschilderd pleisterwerk is'. En ook de schilderijen vormen geen probleem: 'ook in eene zaal van de 15de eeuw kunnen schilderijen van lateren tijd ter versiering van de wanden worden gebezigd'.

Victor de Stuers is het volstrekt oneens met de visie van de commissie: 'het ware zeer te betreuren indien aan dit denkbeeld gevolg gegeven werd. De zaal van 1674-1688 vormt met haar pilasterdecoratie, decoratie en schilderijen, schoorsteen, deuren en vensters een volkomen geheel, dat zeer typisch is voor de tijd waarin zij gebouwd werd en een document voor deze kunstgeschiedenis. Zij is getuige

geweest van een aantal historische gebeurtenissen, daar werden de prinsen van Oranje beëdigd en geïnstalleerd. Met de Treveszaal en de zaal der Staten van Holland (Eerste Kamer der Staten-Generaal) is de Raadzaal het enige nog overgebleven vertrek waaruit men de luster kan keren kennen, waarmee de Republiek in haar grootste tijd 's landsgebouwen versierde. (...) Dat zij artistiek zonder waarde zou zijn, kan niet toegegeven worden. Op het gebied van de Louis XIV stijl heeft deze zaal verdiensten: de pilasterdecoratie met de schilderijen, de schoorsteen en de deuren vormt een volkomen harmonisch geheel. Dat de architectonische wanddecoratie in stuc behandeld is,

mag evenmin het doodvonnis doen vellen. Stuc is sinds de XII eeuw veelvuldig voor binnendecoraties aangewend, en het zou inderdaad te ver voeren indien men alles wat in stuc gemaakt is, daarom alleen verwijderde. (...) Bij de restauratie van gebouwen zoals de Grafelijke Zalen, waarop elke eeuw haar stempel gedrukt heeft, is men genoodzaakt af te zien van de begeerte om elk onderdeel tot zijn oudste vorm terug te brengen en behoort men te eerbiedigen, wat de kunst van iedere periode heeft gewrocht. Op die gronden zijn er termen aanwezig om de Raadzaal van 1674-1688 te behouden. Wordt hij behoorlijk en met de nodige luister hersteld, dan zal hij ongetwijfeld een sieraad van het Binnenhof blijven uitmaken'.⁴²

In de volgende rapportage (31.10.1898, rapport III) meldt de commissie dat het onderzoek naar de oorspronkelijke toestand van de zaal is afgerond en dat de gevonden sporen niet tot een eenduidige reconstructie kunnen leiden, zodat 'zij het verstandiger acht de stucversiering weder in den ouden toestand terug te brengen, dan de fantasie voor de werkelijkheid in de plaats te stellen'. Toch is tot dit herstel met de grootste tegenzin besloten, getuige de volgende opmerking in rapport V (31.01.1899): 'hoezeer de decoratie van geringe kunstwaarde van de Lairessezaal niet op haar plaats achtend in dit eerwaardig monument, achtte zij [de commissie] zich verplicht, hoewel noode, tot herstel te adviseeren'. Tijdens het onderzoek bleken ook restanten van eerdere beschildering van de zaal tevoorschijn gekomen: 'muurschilderingen, welke afkomstig moeten zijn uit een tijdperk onmiddellijk voorafgaande aan de decoratie van 1688, werden hier en daar achter de bovenste pleisterlaag gevonden: zij waren niet van bijzondere beteekenis, doch copieën zijn er van genomen'.

In december 1898 zijn nieuwe vensterkozijnen geplaatst, maar deze beantwoorden niet aan de stijl van 1688 (deze vensters waren immers nog aanwezig), en evenmin aan de stijl van de 16de eeuw. Ook hierover heeft De Stuers een nota opgesteld.⁴³ Volgens hem had de commissie 'de keus tussen een restauratie van deze zaal in de stijl der XVI eeuw of in die van 1688, toen zij gebracht werd in de staat, waarin zij zich nog onlangs vertoonde. De commissie heeft, na het eerste gekozen en daaraan een begin van uitvoering gegeven te hebben, blijkens haar rapport van 31.10.1898 later terecht daarvan afgezien en besloten tot een restauratie in de stijl van 1688. De kozij-

nen welke nu geplaatst zijn, beantwoorden evenwel noch aan de stijl der XVIe eeuw, noch aan die van 1688.

Indien zij in XVIe eeuwse stijl moesten zijn behoorden a. de voren der dorpels niet uit het gezicht gehouden te zijn, hetgeen overigens nu de kozijnen gelijk met het voorvlak van de gevel geplaatst zijn, te weinig ruimte overlaat om behoorlijk metselwerk voor de voren aan te brengen. b. De kozijnen anders geprojecteerd te zijn. c. De lijsten op de kalven een andere vorm te hebben, zo zulke lijsten althans aangebracht werden, hetgeen nagelaten was.

Indien men daarentegen, zoals het geval is, kozijnen wilde maken in overeenstemming met hetgeen omstreeks 1688 bij soortgelijke gebouwen gebruikelijk was, dan moest men afgezien hebben van het nu aangenomen denkbeeld om de vensters te beglazen met glas in lood en de beglazing hebben gevat in houten roeden, zoals de bij deze zaal aangetroffen vensters hadden, en zoals de vensters waren in het gebouw der Eerste Kamer en in der Treveszaal. In de tweede helft der 17de eeuw toch werden in vensters volgens de toenmalige Louis XIV-stijl vervaardigd, geen beglazingen in lood meer aangebracht, doch houten roeden gebezigd met vrij grote ruiten.

Wel vermeldt de Riemer dat de bedoelde zaal eenmaal geschilderde glazen gehad heeft, doch hij zegt er uitdrukkelijk bij, dat dit zo was, voor de vernieuwing van 1688. Het opnieuw aanbrengen van zulke glazen was dus alleen gewettigd, indien men thans vensters in 16de-eeuwse stijl plaatste nu men echter ramen maakt volgens het stelsel van 1688, en voor een zaal van 1688, behoorde men die glazen in lood niet aan te brengen'.

Victor de Stuers uit hiermee zijn ongenoegen over het feit dat de commissie eigengereid haar gang gaat, zonder enig overleg.

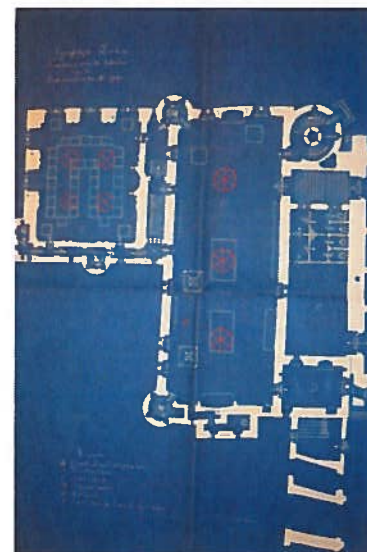
In december 1899 wordt in de zaal een vurenhouten vloer aangebracht. De werkzaamheden aan de zaal zijn echter nog steeds niet voltooid en daardoor heeft de parketvloer zeer geleden. Op de plaats waar vroeger het podium van het parket stond is zelfs geen bevoering aanwezig. Er zal een grotendeels nieuw podium met balustrade moeten worden aangelegd.

De afwerking van de zaal laat om verschillende redenen lang op zich wachten. De muren vertonen hier en daar overblijfselen van het vroegere marmerschilderwerk en zijn elders nog wit. De schilderijen kunnen nog niet op de nieuw gepleisterde muren worden aangebracht en zijn nog altijd opgeborgen in een grote kist die in de zaal

staat, omdat ze te groot zijn om vervoerd te worden.

Ondertussen wordt er een hele discussie gevoerd over de uiteindelijke functie van het complex Grafelijke Zalen. De commissie wil het Gerechtshof weren, mede omdat door afbraak van de latere aanbouwen een gebrek aan kantoorruimte is ontstaan. Daarbij is de verwarming van de zaal niet zo comfortabel als voorheen, toen de zaal nog door twee kachels werd verwarmd. De betreffende schoorstenen zijn namelijk verwijderd.

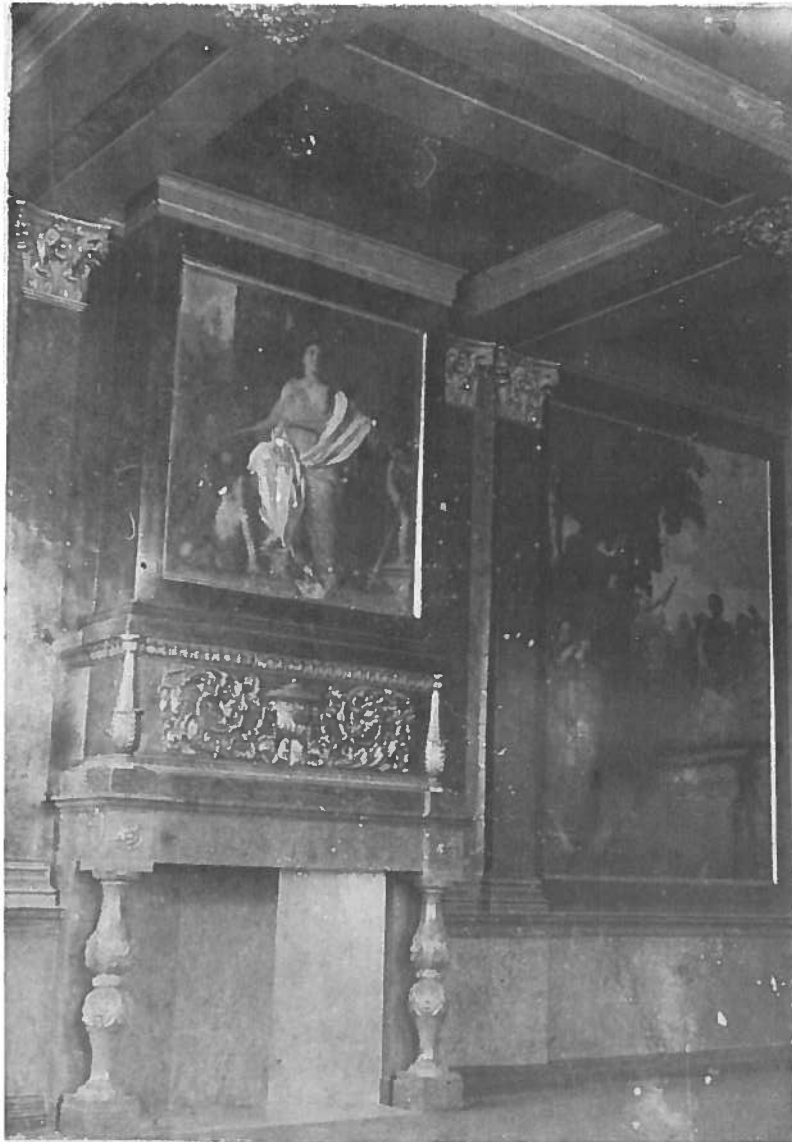
Bij de nieuwe functie van de grote zaal ten behoeve van de opening van de Staten-Generaal, wordt de Lairessezaal gebruikt als antichambre. De eerste opening is in september 1904. De meubilering van de zaal vindt pas in een later stadium plaats. Aanleiding daarvoor vormt de tweede Vredesconferentie in 1907. Meubilair (tafels en stoelen) wordt door de firma Pander geleverd. Er wordt ook elektrisch licht aangelegd en voor de Rolzaal en Lairessezaal worden koperen lichtkronen aangeschaft bij de firma Braat te Delft.⁴⁴ Er is geen specifieke vermelding van de vier kronen voor de Lairessezaal, maar op foto's ten tijde van de Vredesconferentie zijn de kronen aanwezig. Er is een tekening bekend waarop de ophangplaatsen zijn aangegeven, namelijk op de kruispunten van de balken.

3.6 1922-heden: Onderhoud Lairessezaal

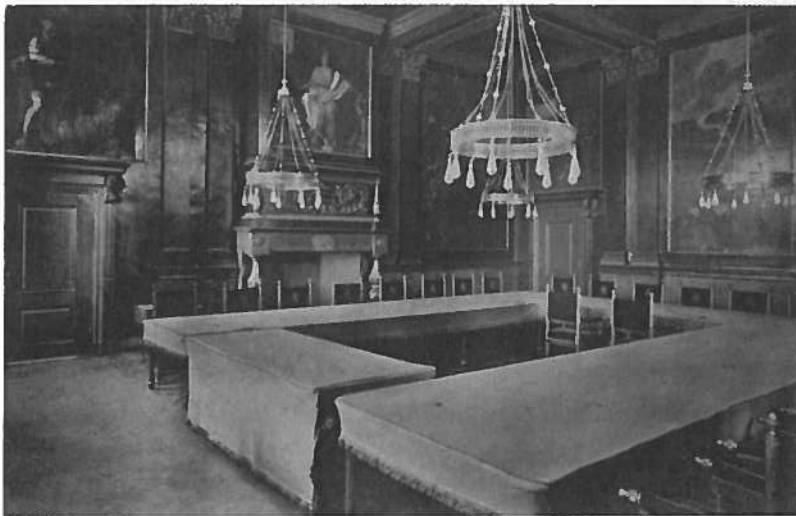
Wat betreft het onderhoud van de zaal tijdens het beheer door de Rijksgebouwendienst vanaf 1922, is slechts een beperkt aantal archiefstukken voorhanden. Zelfs van de vrij ingrijpende renovatie omstreeks 1975-1980 onder leiding van de Rijksgebouwendienstarchitect Johan Goudeau, is geen enkel document bewaard gebleven. Foto's vormen daarom op dit moment de belangrijkste bron. Daarnaast is in het Semistatisch Archief van de Rijksgebouwendienst een aantal tekeningen van de Lairessezaal aanwezig, waarvan aard, functie en datering onbekend is.

De foto's geven een goed beeld van de uitmonstering van de zaal na de restauratie van rond 1900. De vroegste foto dateert uit 1904. De restauratie van de zaal is dan zojuist voltooid. Hierop is slechts de schouwpartij en een gedeelte van de westelijke muur zichtbaar, maar

er is wel een duidelijk 'kleurbeeld' te zien. De wanden, pilasters en het schouwstuk hebben een donker voorkomen. Er is zodoende geen marmering zichtbaar. De basementen en de tussenliggende borstwering is in één lichte tint geschilderd, waarop een marmering zichtbaar lijkt te zijn. De kapitelen zijn in een lichte kleur geverfd. Het is niet duidelijk of deze kleur gelijk is aan het basement of dat hier misschien sprake is van goud of bronskleur. Het schoorsteenstuk is in één donkere kleur geschilderd en lijkt op de foto wat op te lichten. Het is echter ook mogelijk dat er twee kleuren zijn toegepast, waardoor de ornamenten beter uitkomen. De plint boven de mantel heeft een duidelijke marmertekening.

Opmerkelijk is de aanwezigheid van decoratieve schildering op het vlak tussen de balken. Op de andere foto's die uit het eerste decennium van de 20ste eeuw dateren, zijn de cassetten niet goed zichtbaar, zodat de decoratie niet herkenbaar is. De balken lijken in een lichtere tint te zijn geverfd dan de cassetten. De architraven van de deuren zijn uitgevoerd in een donkere marmering, overeenkomstig de pilasters. De omtimmering van de deuren lijken in twee tinten te zijn uitgevoerd, maar het kan ook aan de belichting liggen. Kleuronderzoek zou hierover uitsluitsel kunnen geven. Er is in 1904 nog geen verlichting aanwezig.

De foto uit 1907 laat dezelfde kleurstelling zien. De zaal is nu echter voorzien van vier eenvoudige kronen voor elektrisch licht en meubilair dat is aangeschaft ten behoeve van de tweede Vredesconferentie in dat jaar. Er zijn geen wandapplicaties aanwezig.

In 1964 is een andere uitmonstering van de zaal te zien. Wandvlakken, pilasters, basement en borstwering zijn hier allen donker uitgevoerd. De kapitelen zijn lichter van kleur, maar zeker niet wit. Het schoorsteenstuk is in één donkere kleur geschilderd. Er heeft tussen 1907 en 1964 dus een schilderronde plaatsgevonden.

In de cassetten is de decoratieve schildering duidelijk zichtbaar. Het plafond heeft overigens een lichte kleur. Het is aannemelijk dat deze schilderijen zijn aangebracht tijdens de laatste restauratie omstreeks 1904.

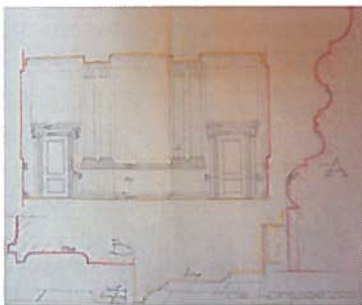

Opvallend op deze foto zijn bovendien de zware, opvallende en in een lichte kleur geschilderde lijsten rondom de schilderijen. Mogelijk komt het door de belichting van de foto, waardoor de profilering niet meer zichtbaar is. De schildering met Justitie boven de schoorsteenmantel is voor in het vlak geplaatst, gelijk aan de andere schilderijen. De deurpartijen zijn nog steeds donker en ongedifferentieerd uitgevoerd. De verlichting vindt hier plaats door middel van vier kroonluchters van Venetiaans glas. Tussen de pilasters zijn wandappliques aangebracht.

In het archief van de Rijksgebouwendienst bevindt zich een vijftal tekeningen van onderdelen van de Lairessezaal. Deze tekeningen behoren tot een groot aantal tekeningen met betrekking tot de Grafelijke Zalen. De tekeningen zijn hoofdzakelijk uitgevoerd in potlood met gekleurd potlood voor bepaalde onderdelen. Door het ontbreken van een datering is het lastig de tekeningen qua tijd te plaatsen. De tekeningen fungeren als opmetingstekening waarin behalve maten ook materialen zijn ingeschreven. Het is verleidelijk om de tekeningen te koppelen aan een moment van restauratie en dan zou de restauratie door Goudeau in de jaren zeventig van de 20ste eeuw in beeld komen. Echter ook van andere vertrekken in het complex Grafelijke Zalen zijn tekeningen aanwezig, die niet in die bewuste jaren zijn gerestaureerd.

Voor de Lairessezaal betreft het de volgende tekeningen:

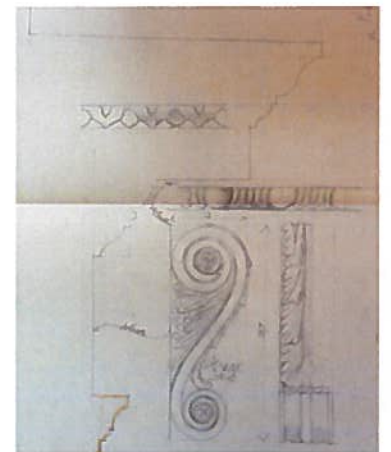
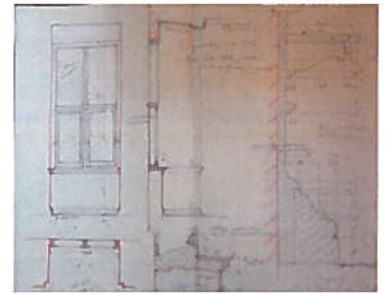
1. Wandaanzicht van de noordmuur met een doorsnede over het architraaf en kozijn van de deur en over het basement van de pilaster.

De materialen hout en stuc zijn op verschillende plaatsen ingeschreven, bijvoorbeeld bij de borstwering, plinten, afdeklijst en architraaf van de deur.

2. Aanzicht venster met diverse doorsneden. Over het plafond zijn een paar opmerkingen opvallend, als 'houten paneelen' in de nis boven de vensters; 'gespannen doek in houten randwerken'; 'voor plafondschildering zie oude tekeningen'; 'plafond houten balken (platstukken) met linnen bespanning als paneelen'. Voor de onderramen zijn 'draailuiken' aanwezig. Over de vloer wordt opgemerkt: 'vast tapijt op houten vloer'.

3. Zijaanzicht console van de deur met opmerking dat de console van stuc is.

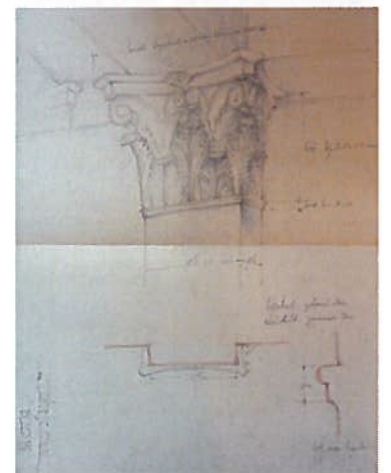

4. 'Aanzicht fries boven schoorsteen': 'alles geverfd stuc'; bij de schaal staat geschreven 'brons figuren op roodbruin fond'; 'hoekpijlers brons'.

5. Aanzicht kapiteel: 'kapiteel: gebronsd stuc zuilschacht: gemarmerd stuc'.

Uit de schrijfwijze van een aantal gebruikte woorden als 'tekeningen' en 'paneelen' kan opgemaakt worden dat de tekeningen dateren van voor de spellingswijziging van 1938. De vraag is dan of deze tekeningen van voor of na de restauratie van circa 1900 zijn gemaakt. De aanwijzing van de gebruikte kleuren geeft hierover ook geen duidelijkheid, omdat de zwart-witfoto's geen nuanceverschil te zien geven tussen bronskleur en roodbruin.

Het belangrijkste dat uit deze tekeningen naar voren komt zijn de

kleuraanwijzingen en de beschrijving van het plafond. De met linnen afgespannen cassetten zijn moeilijk te dateren. Mogelijk voor de restauratie van rond 1900, om het onderhoud te vergemakkelijken, of in later tijd omstreeks 1930, om de decoratieve schilderingen, aangebracht bij dezelfde restauratie, aan het zicht te onttrekken. Kortom, het blijft voorlopig gissen naar datering en functie van deze tekeningen.

Omstreeks 1975 heeft een grote onderhoudsbeurt c.q. restauratie van de zaal plaatsgehad onder leiding van de Rijksgebouwendienstarchitect [REDACTED]. Van deze ingreep is geen enkele documentatie voorhanden. Opvallend is echter de verandering van de kleurstelling van de zaal. Ook al is het lastig om aan de hand van zwart-witfoto's de kleuren in de zaal te duiden, in ieder geval kan gesteld worden dat de zaal vrij rustig oogde, mogelijk aan de donkere kant.

De toepassing van een groot aantal kleuren in 1975 heeft de oorspronkelijke eenheid van de zaal geen goed gedaan. Het plafond is uitgevoerd in een lichte uni okertint. De pilasters en wanden zijn voorzien van een okerkleurige marmering, de kapitelen en basementen zijn wit evenals het decoratieve schoorsteenstuk. De voorspringende basementen zijn rood geschilderd, terwijl de tussenliggende borstwering in donkergrijs is uitgevoerd. Plint en bovenlijst zijn zwart geverfd. Ook de deurpartij is veelkleurig: de deuren zijn gehout in een lichtgele kleur, de profielen rondom de deur zijn blauwgrijs aangezet. De gestuukte architraaf is tenslotte voorzien van een witte marmering.

Opvallend verschil ten opzichte van de situatie in 1964 is de positie

van de schildering met Justitia. Het doek is verder naar achteren geplaatst zodat een niswerking ontstaat. Het is niet bekend of bij deze restauratie van de zaal ook de schilderijen zijn betrokken, al zou dat met de herplaatsing van dit doek wel denkbaar zijn.

In de jaren negentig van de 20ste eeuw is een aantal malen herstel gepleegd aan de glas-in-loodramen (in 1989 en in 1994). Het repareren en bijwerken van beschadigingen aan het marmerschilderwerk, met name inzichten gevelramen, lambriseringen repareren vond eveneens meermalen plaats (in 1990 en in 1993).

Geconcludeerd kan worden dat de zaal na de renovatie van omstreeks 1975-'80 geen grote wijzigingen meer heeft ondergaan en er slechts incidenteel onderhoudswerkzaamheden zijn verricht.

Wat betreft het meubilair voor de zaal vinden er evenmin weinig wijzigingen plaats. De tafels en stoelen zijn voor de diverse ruimten binnen de Grafelijke Zalen in gebruik en kunnen in verschillende opstellingen worden geplaatst. In de verlichting is wel verandering opgetreden. De kronen uit 1907 worden voor 1964 vervangen door exemplaren van Venetiaans glas. Tussen de pilasters worden wandappliques met dubbel licht aangebracht en lijken de cassetten te worden aangelicht. In de jaren zeventig wordt gekozen voor één centraal lichtpunt in de vorm van een dubbele kroon en eenvoudige appliques met één lamp.

In 1997 ontstaat de behoefte aan een vloerkleed in de Lairessezaal, dat uiteindelijk resulteert in een overwegend goudkleurig kleed naar ontwerp van ██████████ in 2001. De ontwerpster heeft zich laten inspireren door de kleuren uit de schilderijen van De Lairesse, de gemarmerde muren en het patroon van het cassettenplafond.

4 Conclusies

4.1 Waardestelling

De Lairessezaal vormt een *Fremdkörper* in het complex van de Grafelijke Zalen op het Binnenhof. Binnen het rond 1900 herstelde middeleeuwse architectuurbeeld is de 17de-eeuwse architectuur van deze zaal uniek. Er is hier sprake van een *Gesamtkunstwerk* waarbij architect (Jacob Roman) en schilder (Gerard de Lairesse) nauw hebben samengewerkt. De zaal vertegenwoordigt als zodanig een hoge monumentale waarde.

De schilderijen zijn aan elkaar en aan de plaats in de zaal gerelateerd in verband met het oorspronkelijke gebruik van de zaal in de 17de eeuw. Opmerkelijk is de uitvoering van de architectonische onderdelen in stuc, omdat dergelijke ensembles vaker in een houten omkadering werden geplaatst. De schoorsteenmantel en boveng geplaatst mantelstuk dateren uit het begin van de 19de eeuw. Het decoratieve snijwerk, dat mogelijk een ontwerp is van de Haagse beeldsnijder Eduard Muller, is eveneens uitgevoerd in stuc.

4.2 Samenvatting

In feite is de uitmontering van de Lairessezaal nog steeds gelijk aan de oorspronkelijke 17de-eeuwse uitvoering. Alleen qua kleurstelling is vooral na de laatste restauratie uit de jaren zeventig een geheel ander beeld ontstaan. Er zijn door dit onderzoek vijf verschillende kleurafwerkingen bekend geworden. De oorspronkelijke afwerking bestond vermoedelijk uit een lichte (witte) marmering van de wanden. Van deze afwerking zijn mogelijk tijdens de ontmanteling rond 1900 restanten gevonden. De tweede bekende afwerking is zorgvuldig door Ising in 1879 beschreven: wit plafond; de basementen en kapitelen wit; de schachten van de pilasters en de wanden grijs gemarmerd; boven de schoorsteenmantel een gemarmerde plint (geen kleur vermeld) en wit geverfd decoratief stucwerk; wit gestuukte architraven van de drie deuren. Deze afwerking is bij de restauratie rond 1900 niet nagevolgd en

vervangen door een donkere afwerking met gebronsde onderdelen als kapitelen en delen van het snijwerk boven de schoorsteenmantel. In de eerste helft van de 20ste eeuw is bij een schilderbeurt de lichte (grijs) borstwering donkerder geverfd, zodat er vrijwel geen differentiatie zichtbaar is op de foto's. Bij de laatste restauratie (ca 1975) is gekozen voor een veelkleurige afwerking, die de eenheid van het zaal grotendeels teniet doet.

De oorspronkelijke 17de-eeuwse uitmontering lijkt die te zijn van een koele ruimte met lichte wanden en mogelijk een marmeren vloer waarin het patroon van het cassettenplafond wordt weerspiegeld. De huidige kleurstelling dateert uit circa 1975 en is mogelijk gebaseerd op de 19de-eeuwse litho van de Lairessezaal. Deze afbeelding geeft echter geen waarheidsgetrouw beeld, maar lijkt ingegeven door fantasie en waarin het gebruikte kleurenpalet een warmere sfeer creëert.

Een belangrijke wijziging deed zich voor in het begin van de 19de eeuw, toen de hoge schoorsteenmantel met pilaren werd vervangen door een lagere zwart granieten mantel met daarboven een schoorsteenstuk in de vorm van decoratief snijwerk, uitgevoerd in stuc.

In tegenstelling tot het onderhoud van de zaal wat betreft schilderbeurten, zijn de restauratieve ingrepen aan de schilderijen grotendeels achterhaald, waarbij zelfs de namen van de betrokken restauratoren bekend zijn:

1766: Jan van Dijk

1807: C. Zeppel

1814: C. Zeppel

1867: N. Hopman

1881: W.A. Hopman

1888-'90: W.A. Hopman, verdoeking van Horatius (centrale schildering noordmuur)

1900: afname doeken en berging in grote kist in de zaal, restauratieve interventies?

Hoewel in uitmontering vrijwel gelijk aan het oorspronkelijke interieur uit 1688, is bij de restauratie van rond 1900 veel oorspronkelijk materiaal verloren gegaan. Dit geldt vermoedelijk voor het plafond, omdat dit moest worden uitgenomen in verband met werkzaamheden aan de balklaag erboven.

Daarnaast is het grootste gedeelte van de gestuukte architectuur rond

1900 verwijderd om het achterliggende muurwerk te kunnen bestuderen.

De parketvloer dateert waarschijnlijk uit de tweede helft van de vorige eeuw. Het is niet bekend of de oorspronkelijke 17de-eeuwse vloer een houten vloer betrof. In de toegepaste architectuur van een voorhuis zou een stenen vloer ook mogelijk zijn geweest.

4.3 Aanbeveling

Hoewel de foto's een goede ondersteuning vormen, is de interpretatie van de verschillende kleuren op grond van deze zwart-witfoto's niet volledig betrouwbaar. Om een zo nauwkeurig mogelijke beeldvorming van de oorspronkelijke kleurstelling van het plafond en de gestuukte architectuur te krijgen, is daarom een diepgaand kleurhistorisch onderzoek noodzakelijk. Ondanks de verwijdering van een groot gedeelte van het stucwerk, zijn er plaatsen aanwijsbaar waar onderzoek kan plaatsvinden. Vergelijking van de verschillende afwerkingslagen van de stuclaag rondom *Justitia* en het overige stucwerk, kan bij kleuronderzoek interessante conclusies opleveren. Het omringende stucwerk dateert namelijk uit het begin van de 19de eeuw toen een nieuwe schoorsteenmantel werd geplaatst.

Wanneer het interieur van een nieuwe afwerking zal worden voorzien, zullen de schilderijen als zeer donker worden ervaren. Restauratieve ingrepen zijn hier behalve om materiaaltechnische redenen daarom ook vanwege esthetische redenen gewenst, waardoor een totaal opgehelderd interieur kan ontstaan. Interessant zal het onderzoek van *Justitia* zijn, waarbij mogelijk de 'weggewerkte' natuurstenen omlijsting mogelijk gevonden kan worden.

De resultaten van genoemde onderzoeken gerelateerd aan de conclusies van het literatuur- en archiefonderzoek kunnen zodoende de basis vormen voor een verantwoord herstel van de oorspronkelijke uitmontering van de zaal.

Noten

- 1 G.G. Calkoen,
- 2 Nationaal Archief Den Haag (NA), 3.01.27.02, Archief van de Grafelijkheids Rekenkamer± Rekeningen, inv.nr. 459: rekening 1676, f. 302v
- 3 J. de Riemer, *Beschrijving van 's-Gravenhage*, Delft 1730
- 4 NA, 3.03.01.01, Archief van het Hof van Holland, Inv.nr. 285: Resolutieboek van den Hove van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslandt. Beginnende metten VII januarij ao 1686 ende eijndigende den XXXI december 1693. Mr Anthonij van Kinschot, griffier. Den 12 januarij 1688
- 5 Idem, 21 july 1689
- 6 Idem, 12 october 1689
- 7 Zie noot 3
- 8 Les tableaux qui se trouvent à la Haye dans la Chambre de Conseil de Justice de la Cour d'Hollande, de Zélande et Westfrise, peints par Gerard de Lairesse et gravés par d'habiles maîtres, d'après le desseins de Niclolas Verkolje, Amsterdam 1737
- 9 Mr. Adriaan Pieter de Hinojosa, Annotata et collecta, dl. 28, f. 376 e.v., s.a., vermoedelijk eerste kwart 18de eeuw
- 10 *Guide ou nouvelle description de la Haye et ses environs*, 1785, p.115
- 11 NA, 3.03.01.01, inv.nr. 287, 01.03.1707, f. 97
- 12 NA, 3.03.01.01, inv.nr. 4947, ordonnanties 1701-1720, 14.02.1707
- 13 Gerard de Lairesse, *Het groot Schilderboek*, Amsterdam 1707, p. 373
- 14 idem, VIII. Boek, p. 148 e.v.
- 15 NA, 3.20.61.02: familiearchief van Vredenburg en aanverwante geslachten (1315-1981), inv.nr. 1403, testament Jacob Vallensis, 21.07.1724)
- 16 NA, 3.20.61.02, inv.nr. 1404, inventaris en verdeling boedel Jacob Vallensis, gestorven te Delft 15.02.1725
- 17 NA, 3.03.01.01, inv.nr. 301, resoluties van den Hove van Holland, 1747, 03.05.1747
- 18 NA, 3.03.01.01, inv.nr. 301, 15.05.1747
- 19 NA, 3.03.01.01, inv.nr. 320, resoluties HvH 1766, 04.03.1766, f. 49
- 20 NA, 3.03.01.01, inv.nr. 6131 21.02.1695, f. 190v
- 21 NA, 3.03.01.01, archief Hof van Holland 1428-1811, Inv.nr. 6130, 28.01.1693, f. 162
- 22 NA, 2.02.21, inv.nr. 1153, ingekomen stukken 1807, 31.03.1807
- 23 NA, 2.01.21, min. Van Fin. 1795-1813, inv.nr. 1152, Verbaal 1807, 25.06.1807
- 24 NA, 2.02.21, archief van het ministerie van financiën, 1795-1813, inv.nr. 1153: ingekomen stukken 1807, 25.06.1807, no 28b: Tot het zelve werk wordt vereischt:
het stucadoren van de zolder, dome en lijst
het boiseren van deze gehele zaal in de form en maniere zoo als in de daarvan zijnde –en door het voors Hoff geaprobeerde tekening is aangewezen- welke be-
timmering, alzoo is ingerigt dat eenige der door den konstschilder Laresse geschilder-
derde doeken, welke in de oude vergaderzaal op het BH diende, nu wederom op
eene behoorlijke dag, kunnen geplaatst werden, benevens alle het gene welke tot
ornering en versiering van dit werk behoort en almeden in de tekening is aan-
geduid, als ook het verve van alle deze boiserien en het vergulde van eenigen der
partijen in de schilderijlijsten.
- 25 NA 2.01.21, inv.nr. 1154, ingekomen stukken 1808, 06.07.1808, no 80
- 26 NA, 3.03.01.01, inv.nr. 368, register 1808 ,f. 445, 05.09.1808: 'De heer president
communiceert, dat hij de schilder Zeppel hebbende onderhouden, op wat wijze
de drie schilderstukken, waarvan in de nieuwe Raadzaal geen gebruik gemaakt
is, namelijk Pompejus de Papieren van Porzenna latende verbranden, van Aeneas
en Anchises en het Beeld der Justitie, best zouden kunnen bewaard worden door

- denzelven is onderrigt, dat het vernis van dezelve afgenomen moest worden en op een droge plaats ghelegd worden; het welk een en ander hij president had doen effectueren en de gemelde drie schilderstukken thans berusten bij de papieren van de gewezen Hoge Raad'.
- 27 NA, 2.01.21, inv.nr. 1152, verbaal 1809,06.02.1809
 - 28 NA, 2.01.21, inv.nr. 1152, verbaal 1809, 01.07.1809
 - 29 NA, 2.04.07, inv.nr. 1395, 31.01.1814: overzicht gemaakt ten dienste van de Eerste President van het Hoog Gerechtshof Van Maanen door onbekend persoon (handtekening onduidelijk: Speirman?)
 - 30 NA 3.03.01.01, inv.nr. 5301, Landsgebouwen 1852, 08,06,1852, nr. 117 en 30.06.1852, nr. 149.
 - 31 NA, 2.04.07, inv.nr. 5662, 12.06.1861; 27.08.1861
 - 32 NA, 3.03.01.01, inv.nr. 4300: Landsgebouwen 1867, 18.07.1867, no 136
 - 33 NA, 2.04.13, archief Binnenlandse Zaken, afd. Kunsten en Wetenschappen, 1831-1918, inv.nr. 687, 28.11.1877
 - 34 NA, 2.04.13, archief BiZa, afd. K&W, 1831-1918, inv.nr. 687, 23.06.1881
 - 35 NA 2.16.01, inv.nr. 1789, 16.08.1881, no 3
 - 36 NA, 3.03.01.01, inv.nr. 1806, Landsgebouwen dossier 353, 1888, 06.11.1888, nr. 147
 - 37 NA, 3.03.01.01, inv.nr. 2264, Landsgebouwen 1892, 23.05.1892, nr. 48
 - 38 A.L.H. Ising, Het Binnenhof te 's-Gravenhage in plaat en schrift, 's-Gravenhage 1879-1884
 - 39 Beschrijving van de Grafelijke Zalen op het Binnenhof. In opdracht van de minister van Waterstaat bewerkt door de Commissie van advies en uitgegeven door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, MCMVII
 - 40 Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage, 14.02.1900
 - 41 NA, 2.04.13, inv.nr. 950, diverse rapporten van de Cie
 - 42 NA, 2.16.01, archief ministerie WHN, Waterstaat A-I, 1822-1905, inv.nr. 1826, 31.10.1898, nr. 2596
 - 43 NA, 2.16.01, inv.nr. 1826, 05.12.1898
 - 44 NA, inv.nr. 1920, 27.02.1907: Drie grote koperen lichtkronen voor het Rolzaalgebouw door de firma Braat te Delft voor 1050 gulden en drie kleinere koperen lichtkronen voor het Rolzaalgebouw voor 785 gulden door H.B. van Wijk & Zn te Den Haag. Voor een bedrag van 2680 gulden worden verschillende lampen (kronen, wandarmen, kleine lichten), montering der kronen in de Rolzaal aangesteeld.

Fotoverantwoording

- voorblad Doorsnede Lairessegebouw, circa 1900
- p. 3 Vogelvlucht Binnenhof door Jacob de Gheijn, 1598
- p. 4 Plattegrond kelders van Lairessegebouw, ca 1897
- p. 4 Plattegrond 1e verdieping van het Lairessegebouw, ca 1897
- p. 5 Aanzicht zuidgevel van het Lairessegebouw met spitsboog en korfboog in muurwerk, circa 1897
- p. 10 Lairessezaal, 2010
- p. 11 Gravure van Gerard de Lairesse door J.A. Pierron, naar Maratti, 1791
- p. 11 Titelpagina van het Groot Schilderboek van G. de Lairesse, 1707
- p. 14 Schildering boven de deur in de westmuur, gravure van N. Verkolje, 1737
- p. 15 Portret van Margaretha van Clootwijk, grootmoeder van Jacob Vallensis, door M.J. van Mierevelt, 1640
- p. 15 Portret van Jacob Vallensis, grootvader van Jacob Vallensis, door M.J. van Mierevelt, 1640
- p. 16 Inventaris van de nalatenschap van Jacob Vallensis, 1725
- p. 16 Catalogus van schilderijen in inventaris van Jacob Vallensis, 1725
- p. 17 Portret van Paulus van Berensteijn, overgrootvader van Jacob Vallensis, door M.J. van Mierevelt, 1612
- p. 17 Titelblad van de catalogus van de bibliotheek van Jacob Vallensis, 1725
- p. 18 Twee pagina's uit de bibliotheekcatalogus van Jacob Vallensis, 1725
- p. 22 Ornament boven de schoorsteenmantel van de Lairessezaal, waarschijnlijk door E. Muller vervaardigd, 1808
- p. 22 Tafelpoot door E. Muller vervaardigd voor koning Lodewijk Napoleon, Koninklijk Paleis Amsterdam, 1808
- p. 23 Gravure van N. Verkolje met *Justitia* boven de oorspronkelijke schouw uit 1688, 1737
- p. 23 *Justitia*, 2010
- p. 25 *Justitia*, 1907
- p. 26 Schildering boven de rechter deur in de noordmuur, 1907
- p. 28 Litho door P. Stortenbeker, ca 1879
- p. 29 Lairessezaal omstreeks 1895

- p. 29 Complex Grafelijke Zalen vanuit het noordoosten, circa 1897
- p. 29 Complex Grafelijke Zalen vanuit het noordoosten na de restauratie, circa 1905
- p. 30 Plattegrond vertrekken van het Gerechtshof voor de restauratie
- p. 31 Ontmanteling van het plafond tijdens de restauratie, circa 1900
- p. 31 Voorblad rapport II van de Commissie van Advies voor de Grafelijke Zalen, 05.10.1898
- p. 32 Ontmanteling van de vloer van de Lairessezaal tijdens de restauratie, circa 1900
- p. 32 Ontmanteling van de noord- en oostmuur tijdens de restauratie, circa 1900
- p. 33 Exterieur Lairessegebouw met kruisvensters uit circa 1900, 2010
- p. 35 Interieur Lairessezaal, 1907
- p. 35 Plattegrond 1e verdieping Grafelijke Zalen met aanduiding van elektriciteitspunten (ophangpunten voor de kroonluchters), 1907
- p. 36 Interieur Lairessezaal, 1904
- p. 36 Interieur Lairessezaal, 1907
- p. 38 Interieur Lairessezaal, 1967
- p. 38 Tekening wandaanzicht noordmuur, z.d.
- p. 39 Tekening
- p. 39 Tekening
- p. 39 Tekening
- p. 39 Tekening
- p. 40 Lairessezaal, west- en noordmuur, 2010
- p. 40 Deur Lairessezaal met architraaf, 2010
- p. 41 Schouw Lairessezaal, 2010

Inhoudsopgave

1	Inleiding	1
2	Ontstaansgeschiedenis	2
2.1	De historische context van de Lairessezaal	2
2.2	De Raadkamer voor de verbouwing van 1688	4
2.3	1688-1689: Vernieuwing van de Raadkamer van den Hove	5
2.4	Beschrijving van de zaal	10
2.5	Architect en schilder	10
2.6	Opdrachtgevers	15
3	Onderhouds- en restauratiegeschiedenis	19
3.1	1689-1795: Inrichting en onderhoud Raadkamer	19
3.2	1795-1814: Franse tijd	20
3.3	1815-1900: Onderhoud van de Raadkamer	23
3.4	De Raadkamer voor de restauratie van 1900	27
3.5	1898-1905: Restauratie van de Lairessezaal	29
3.6	1922-heden: Onderhoud Lairessezaal	35
4	Conclusies	42
4.1	Waardestelling	42
4.2	Samenvatting	42
4.3	Aanbeveling	44
	Noten	45
	Fotoverantwoording	47

